

הרב איתם הנקין

ירושלים

פרקים בתולדות בעל ערוך השלחן

ימי בוברויסק, תקופת נובוויבקוב וגיסו הנצי"ב*

רבי יחיאל מיכל הלוי עפשטיין בעל 'ערוך השלחן' [להלן: הערוה"ש] נולד ביום השבת, כ' שבט תקפ"ט¹. אביו, ר' אהרן יצחק הלוי ב"ר צבי הירש, היה יליד שנת תק"ע, ובשעת לידת בנו היה כבן 19 שנים². אמו, ר' אשקה בת ברוך פרידלנד³, היתה ילידת סמילוביץ' הסמוכה למינסק. ר' אהרן יצחק, אביו של הערוה"ש, עסק בקבלנות ובניין, כשחלק ניכר מזמנו מוקדש לנדודים בהתאם לפרויקטים אותם ביצע – רבים מהם בהזמנת ממשלת הצאר – ולעת זקנה התיישב אצל בנו בנובהרדוק, שם נפטר לאחר כעשר שנים, בט"ו אדר תרנ"ה, והוא בן 85⁴.

כפי הידוע, היה לערוה"ש (בבגרותו) אח אחד בלבד: ר' בנימין-בינוש, שהיה חתנו של רבי מרדכי פרידבורג אב"ד איהומן ושאר קהילות ומח"ס שו"ת דברי מרדכי⁵. ר' בנימין-בינוש התגורר בפטרבורג, בירת האימפריה הרוסית, שם המשיך כנראה חלק מעסקיו של אבי המשפחה.

* תמצית פרקים מעובדים מתוך חיבור ההולך ונכתב בס"ד אודות תולדותיו ופועלו של מרן הגאון ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין זצ"ל בעל 'ערוך השלחן'.

1 זהו התאריך שנמסר על ידי בנו, ר"ב עפשטיין, מקור ברוך, ווילנה תרפ"ח, חלק ג' עמ' 1163, והשווה: רי"ל מיימון, שרי המאה חלק ו', ירושלים תש"כ, עמ' 97. ישנם מקורות המצינים תאריכים אחרים: אצל רש"נ גוטליב (אהלי שם, פינסק תרע"ב, עמ' 153 הערה ג') השנה היא תק"ץ, ובעקבותיו הלך ר"א שטרן (מליצי אש חלק ג', נובוזמקי תרצ"ד, עמ' 62); לפי רמ"ש שפירא בהספדו (הד הזמן כ"ז אדר ב' תרס"ח, עמ' 3) מדובר בשנת תקצ"ב, ואילו רב"צ אייזנשטדט (דור רבניו וסופריו ספר ראשון, ורשה תרנ"ה, עמ' 42) נקב בתאריך כ' כסליו תקצ"ה. רוב המקורות הללו הופיעו בדפוס לפני דברי ר"ב עפשטיין, אך אחרי הכל "מסתבר שגרסתו של הבן היא הנכונה", כלשון א"ז תרשיש (רבי ברוך הלוי אפשטיין, ירושלים תשכ"ז, עמ' 41 הערה 2) – בפרט לאור העובדה שבשאר המקורות נפלו שגיאות וסתירות נוספות בתאריכי חייו של הערוה"ש: רמ"ש שפירא כתב שנפטר בן 78, בעוד שמאז תקצ"ב חלפו רק 76 שנים; רב"צ אייזנשטדט טעה גם בחודש הלידה; ר"א שטרן הזכיר שנפטר בתרס"ח בן 79, וכך גם רש"נ גוטליב לפניו, וממילא מתחייב שנולד בתקפ"ט, שלא כתיארוכם – וכבר העיר תרשיש (שם, עמ' 156 הערה 6, וראה גם עמ' 151 הערה 2) שרבים מהנתונים ב'אהלי שם' משובשים הם. דבריו יפים לסוגת אנציקלופדיות-הרבנים בכללה.

2 ר"ב עפשטיין, מקור ברוך עמ' 670.

3 אודותיה ראו מקור ברוך עמ' 723-724. היעדר אזכורים לשהות שלה אצל בנה בנובהרדוק, מלמד שהיא נפטרה כנראה עשור ויותר לפני בעלה.

4 מקור ברוך עמ' 928, וכן: ר"מ בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, ת"א תרצ"ט, עמ' 274-275. מידע נוסף וסיפורים אודותיו, פזורים במקור ברוך עמ' 940-670, וכן אצל רי"ל מיימון, שרי המאה חלק ו', עמ' 94-96.

5 ראו: מקור ברוך עמ' 724. בין המסכימים על ספרו הנ"ל, שו"ת דברי מרדכי (ורשה תרכ"ז), היה רבי אליהו גולדברג אב"ד בוברויסק. רבו של הערוה"ש (ראו להלן).

שני האחים שמרו לאורך השנים על קשר מתמיד; כשהוצרך הערוה"ש לנסוע אל פטרבורג הרחוקה (כ-800 ק"מ ממקום מושבו בנובהרדוק), שנמצאה מחוץ לתחום המושב, הוא היה שוהה שם בביתו של אחיו⁶. חלק מהנסיעות הללו היו על רקע העיסוק בהדפסת כרכי 'ערוך השולחן', שנדרש לעבור תחת עינה של לשכת הצנזורה הרוסית, שמקום מושבה היה בפטרבורג – ובאחד המכתבים מציין הערוה"ש: "והכתב יד הוא בפ"ב אצל אחי שיחי, למוסרו לביקורת"⁷.

א': בוברויסק

בוברויסק – חסידים ומתנגדים

מקום הולדתו של הערוה"ש, וכך גם של אביו לפניו, היה בעיירה בּוּבְרוֹיֶסְק, במחוז מינסק שב"רוסיה הלבנה" (כיום: בלארוס). בימי ילדותו של הערוה"ש, בתחילת שנות הת"ר מנתה בוברויסק כמה אלפי תושבים, יהודים ונכרים, ונמצאה בתהליך צמיחה מתמיד.

במונחים היסטוריים-יהודיים, הייתה בוברויסק ממוקמת באיזור צומת גבולות שלושת הגושים הגיאוגרפיים העיקריים של "תחום המושב" (למעט פולין): ליטא שמצפון (חבלי מינסק, וילנה וקובנה) וממערב (חבל גרודנה), רוסיה הפנימית שמצפון (מחוזות מוהילב וויטבסק) וממזרח (חבל צ'רניגוב), ואוקראינה (והלין, פודוליה, חרסון ועוד) שמדרום. מיקום ייחודי זה בא לידי ביטוי בהרכבם של יהודי בוברויסק: רוב האוכלוסייה היהודית בסביבתה הכללית של העיירה (בפרט בצד הליטאי, ממערב ומצפון) נחשבה כ"מתנגדית", אך בבוברויסק עצמה התקיימה קהילה חסידית גדולה, שרוב חבריה נמנו על חסידות חב"ד; לצידה שכנה קהילה "מתנגדית" מצומצמת יותר, אליה השתייכה משפחתו של הערוה"ש.

היחסים בין שתי הקהילות לאורך השנים נחשבו כטובים למדי⁸; דוגמא לכך ניתן למצוא ברשימת המנויים ("פרענומראנטין") לספר 'גליא מסכת' של רבי דוד ב"ר משה אב"ד נוברהרדוק – עיירה שנחשבה לבעלת אופי "מתנגדי": בין העיירות שאנשיהן שילמו על הספר בטרם צאתו (בווילנה תר"ה), מופיע הרישום "באברויסק, ע"י ר' משה גבאי, עבור ביהכ"נ דחסידים דלבאוויץ [=ליובאוויטש, חסידי חב"ד]⁹". לשכנות טובה זו תרמה בין השאר דמותו של רב

6 כך ציין רבי נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) במכתב משנת תרמ"ח: "גיסי הגאב"ד דק' נאוועהרדאק נ"י כעת שמה בפ"ב [=פטרבורג], בית אחיו הגביר מ' בינוש עפשטיין נ"י..." (ר"י קוסובסקי-שחור [עורך], אגרות הנצי"ב מוולאזין, ב"ב תשס"ג, עמ' ק"ל). ראו גם בזכרונותיו של רבי דוב אריה קליג, מסביבות תרס"ה: "נסע הגאון הנ"ל [=הערוה"ש] מן ביתו לעיר המלוכה פעטער[סבורג] [...] כי הגאון הנ"ל הי' לו אח בעיר הנ"ל, ע"כ נסע לשם" (לב אריה, לבוב תרצ"ו, עמ' ו'). באזכור משנת תרמ"ט צוינו "הג"מ יחיאל מיכל הלוי עפשטיין אבד"ק נאוועהרדק בעהמ"ח ס' אור לישרים ע"ס ישר לר"ת וס' ערוך השולחן על חו"מ" ואחיו "הרה"ג מו"ה בנימין בינוש הלוי עפשטיין מפ"ב" (רא"מ עפשטיין, גבורות הארי, וילנא תרמ"ט, דף י"ב עמוד א').

7 מכתב מאביב תרמ"ד לקרוב משפחתו רבי חיים ברלין, כתבי הערוך השולחן, ירושלים תשס"ח, סי' נ"ו. ראו עוד שם, חלק התשובות עמ' קנ"ו.

8 כדברי ר"י ניסנבוים (יליד בוברויסק תרכ"ט), בספרו עלי חלדי, וורשה תרפ"ט, עמ' 30.

9 ייתכן שמדובר באביו של רבי אברהם דוב גבאי (מתלמידי הערוה"ש. יוזכר להלן. סביב הערה 45). ר'

העיירה באותן שנים: רבי ברוך מרדכי אטינגר, שהיה בעצמו חסיד חב"ד, ניצב בראשית דרכו בתוך שבין "מתנגדים" לחסידים, ואף נעשה לחתנו של רבי שמואל האב"ד בוילנה בתקופת החרמות – אך בעצמו לא היה מעורב בפעולות כנגד החסידים, ובהמשך נעשה למקורב של רבי שניאור זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד¹⁰. אולי בשל כך, מסופר במסורת מאוחרת כי "מתחילה לא חפצו המתנגדים לקבל עליהם את מרותו", בין השאר בהשפעת אחד ממנהיגי הקהילה ה'מתנגדית', רבי עקיבא אלטשול תלמידו של רבי חיים מוולוז'ין (אשר לישיבה שהקים בבוברויסק נידרש בהמשך) – אך תבונתו של הרב החדש, לפי סיפור זה, הביאה במהרה לשיכוך ההתנגדות והמרתה בהערכה כללית¹¹. רבי ברוך מרדכי נתמנה לכהונתו בין השנים תקע"ה-תק"פ כפי הנראה¹², והתמיד בה לאורך עשרות שנים, עד לתחילת שנות התר"י.

משפחת הלוי-עפשטיין

שמו של הנולד, "יחיאל מיכל", ניתן לו על שם אבי-סבו, ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין מאורצא¹³. משפחת "הלוי-עפשטיין" הריהי מפורסמת, עתיקה ומיוחסת, ורבים התגאו בהשתייכותם אליה ובקשריהם לדמויות מפורסמות במעלה הדורות שלה¹⁴; בדורות הסמוכים ניתן להזכיר לדוגמא את רבי אריה ליב הלוי עפשטיין אב"ד קניגסברג, "ראש משפחתנו הגאון המקובל האלקי בעל הפרד"ס", כלשונו של הערוה"ש¹⁵.

משה גבאי "שהיה אחד מנכבדי העיר" כלשונו של רש"י גוטליב, אהלי שם, עמ' 54. יש לציין שגם חסידי חב"ד בהאלוסק ובברז'ין הסמוכות מופיעים ברשימת המנויים ל'גליא מסכת' (וכבר עמד על כך ר"מ מנדלוביץ', "דרשות מתוך כתביו של הגר"ד מנאוההרדאק זצ"ל", ישורון כרך י"ב, עמ' תשי"ג בהערה). 10 קורותיו רוכזו לאחרונה בספרו של רא"י גוראריה, תולדות ברוך מרדכי, כפר חב"ד תשס"ח. פרקי הספר הראשונים עוסקים בתנודתו של רבי ברוך מרדכי בצעירותו בין ה'מתנגדים' לחסידים (ראו עמ' 24-26, 53-56, 69-76), אך דורשים קריאה זהירה, מאחר שרוב הפרטים והסיפורים מבוססים על מקור אחד בלבד – כתביו של האדמו"ר הרי"ף שניאורסון – ואין בידינו כרוניקה המציגה את האירועים מן הזווית הנגדית. 11 ר"י ניסנבוים, עלי חלדי עמ' 30-31.

12 בעבר היה מקובל לתארך את התמנותו לתקס"א/תקס"ב, אולי מתוך הנחה שמשך כהונתו היה חמישים שנה (ראו: תולדות ברוך מרדכי עמ' 104-105; "סלוצקי, ספר בוברויסק, ת"א תשכ"ז, עמ' 269), אולם במאמרי "רבי אליהו גולדברג אב"ד בוברויסק", ישורון כרך כ"ב, עמ' תתק"ה, ציינתי כמה ראיות לכך שבאמצע שנות התק"ע עדיין לא היה רבי ברוך מרדכי בבוברויסק (דוגמת המובא אצל רש"ד לוי, מבית הגנזים, ברוקלין תש"ע, עמ' שי"ב-שי"ג).

13 ר"ד וולברנסקי (נכדו), לקורות עיר נאוואהרדאק ורבניה, וורשה תרע"ג, עמ' י"ג; וראו גם מקור ברוך עמ' 714 וכן שרי המאה עמ' 93-94. טעה ר"ל מיימון כשכתב (שם) שר"מ מאורצא היה סבו של הערוה"ש; אף אם לא היו לפנינו שושלות היוחסין, הדבר אינו מסתבר ולו בשל העובדה שהערוה"ש נולד כשאביו היה כבן 19, כאמור, כך שקרוב לוודאי שסבו (ר' צבי הירש) עדיין היה בחיים.

14 דוגמא בולטת היא בנו של הערוה"ש, ר' ברוך עפשטיין, שהקדיש לכך כמעט כרך שלם בספרו מקור ברוך (וראו להלן, הערה 65). לתולדותיהן של דמויות נוספות מבני המשפחה, מלבד 'גבורות הארי' שיוזכר להלן, ראו גם שרי המאה חלק ר', עמ' 84-94.

15 הסכמה לספרו של קרוב משפחתו (הרחוק) ותושב נובהרדוק, רבי אפרים מרדכי הלוי עפשטיין, מירא דכיא. ווילנא תרל"ח.

אמנם, על פי רוב, קירבת-הדם במשפחה מסועפת זו הריהי רחוקה למדי, ושם המשפחה "הלוי עפשטיין" איננו ערובה להיותו של המחזיק בו צאצא ישיר לרוב הדמויות המפורסמות של המשפחה במאות השנים האחרונות. נמחיש זאת בעזרת עץ היוחסין הבא, המציג את הקשר המשפחתי של הערוה"ש לרבי אריה ליב בעל 'הפרד"ס', וכן לשתי דמויות נוספות בנות דורו שלו: רבי יצחק אייזיק הלוי עפשטיין אב"ד הומל (האמיל), מהמפורסמים שבחסידי חב"ד לדורותיהם, ורבי אפרים מרדכי הלוי עפשטיין מנובהרדוק, שמפעל חייו היה תיעוד שושלת היחס של משפחת הלוי-עפשטיין לדורותיה¹⁶. בהקשר זה אף הקדיש האחרון בשעתו מכתב מפורט לרישום ייחוסו של הערוה"ש, כפי שמוסר בן-דורו רבי דוד טבלי האפרתי:

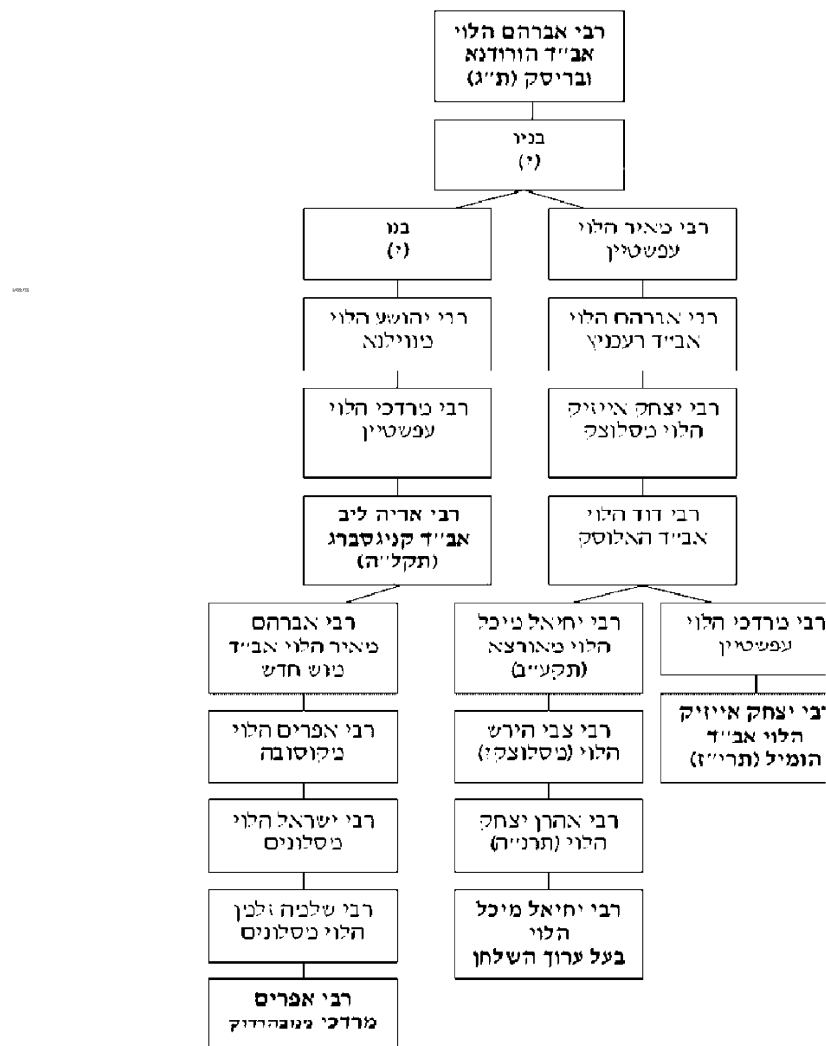
"ובדבר יחס הגאון מוה' יחיאל מיכל אבד"ק נאוהרדאק שי', האריך אלי הרבה במכתבו אשר הגדיל לשלשל תפארת יחס הגאון הנ"ל לבית אבותיו משפחת עפשטיין נו"נ זי"ע, ש"ב הרב ר' אפרים מרדכי הלוי עפשטיין מח"ס גבורות הארי – ובאשר מכתבו מלא יחוסים על כל גדותיו, שמתו לו מקום בין יתר מכתבי שארי ומאהבי אשר הוסיפו לו יחוסים, וכתמר יפרחו, בספרי תוא"ש [=תולדות אנשי שם] ח"ב..."¹⁷

לא זכינו אמנם ליציאתו לאור של 'תולדות אנשי שם' חלק ב' (עקב פטירתו הפתאומית של המחבר), יחד עם המכתב הנזכר שתוכנו להיכלל בו, אך סביר להניח כי רוב הפרטים שהיו באותו מכתב הוכללו בספרו של רבי אפרים מרדכי, 'גבורות הארי', אשר עץ היוחסין שלהלן מבוסס בעיקר על עבודתו¹⁸:

16 זוית נוספת למורכבות קשרי המשפחה לאורך הדורות, בפרט כאלה שנוצרו על ידי נישואין, תומחש באמצעות ענף-היוחסין של ר' בעריש זיסמן, אחד מחתניו של הגביר ר' שמעון-זיימל עפשטיין, אחי-סבו של הערוה"ש (כלומר, ילדיו של זיסמן היו "בני דודים שניים" של הערוה"ש). זיסמן עצמו היה נכדו של הגביר ר' שלמה זלמן כהן מאוסטרה, חתנו של ר' דובעריש כץ רפפורט ממזיבוז' שהיה חתנו של רבי מאיר מקונסטנטין בן רבי יעקב עמדין [יעב"ץ] ובעצמו נכד של רבי חיים הכהן רפפורט מלבוש (ראו: ר' שמואל זנוויל כהנא, ענף עץ אבות, קראקא תרס"ג, חלק הענפים עמ' XII-XIII). מן העבר השני, רבי אברהם הלוי מרכניץ, סב-סבו של ר' שמעון-זיימל עפשטיין (ושל ר' צבי הירש סבו של הערוה"ש). ידוע גם כבעל שו"ת 'ברכת אברהם', אך ספר זה לא נדפס מעולם, היה חתנו של רבי נחמן הכהן רפפורט מדובנא, חתנו של רבי יוסף היילפרין מלבוש, שהיה חתנו של מהר"ם מלובלין (רא"מ עפשטיין, גבורות הארי עמ' 22, וכן: כתבי הגר"י: מהגאון... יצחק צוק"ל אבד"ק לעטשוב, חמו"ל, ירושלים תשס"ח, עמ' שי"א). לא למותר לציין כי רבי נחמן רפפורט מן השושלת השניה היה גם סבו של רבי חיים רפפורט מן השושלת הראשונה.

17 תולדות אנשי שם, וורשה תרל"ה, נספח עמ' 12. אודות רא"מ הלוי עפשטיין, שנפטר בקיץ תרע"ג, ראו הצפירה כ"ח אב תרע"ג (שנה 39 גליון 187) עמ' 4.

18 גבורות הארי, מהדורה מתוקנת: תרמ"ט (המכילה שינויים רבים לעומת המהדורה הראשונה, תר"ל), עמ' 22-24. השור: לקורות עיר נאוואהרדאק ורבניה עמ' י"ג; ר"מ מרקוביץ, שם הגדולים השלישי, ווילנא תר"ע, חלק א' עמ' 38-39; מקור ברוך עמ' 714. חלקם ציינו את רבי מאיר הלוי כבנו של רבי אברהם אב"ד בריסק, אך בגבורות הארי הוא מתועד כנכדו (שיבושים מהותיים יותר מצויים במליצי אש חלק ה' [תשרי-חשוון] דף צ"ח ע"א). באשר לבניו של רבי אברהם אב"ד בריסק, בנו הידוע הוא רבי יחיאל מיכל רופא. חתנו של ה'לבוש' וראו: י"ל שפירא. משפחות עתיקות בישראל. תל אביב ותשמ"ב. עמ'

בין קרוביו הישירים-יותר של הערוה"ש ניתן להזכיר את הגביר ר' שמעון זיימל עפשטיין, אחי-סבו, שבאותה תקופה – סביב תחילת שנות הת"ר – התגורר גם הוא בבוברויסק, והיה מי שהכניס את אחיינו ר' אהרן יצחק (אבי הערוה"ש) לעסקי הבניין והקבלנות; לימים עבר לוורשה, בה נפטר בשנת תרט"ו¹⁹; אחד מבניו היה רבי יהודה-יודל הלוי עפשטיין, מח"ס 'מנחת יהודה' על הש"ס²⁰.

384), אך ככל הנראה אין הוא קשור לשושלת הנוכחית, הנמשכת מן הבנים האחרים שרא"מ עפשטיין מציין "ולא נודע לי שמותם" (גבורות הארי עמ' 24-23. הוא מזכיר גם דמויות נוספות במשפחה לאורך הדורות, דוגמת רבי יחיאל מיכל בעל 'קיצור של"ה' ורבי קלונימוס קלמן בעל 'מאור ושמשי', וכותב כי "אמנם כולם בני איש אחד המה ומשורש אחד המה מסתעפים למעלה ראש, אך סדר ההשתלשלות דור אחר דור נעלם ממני").

19 סלוצקי, ספר בוברויסק עמ' 31, וכן: מקור ברוך עמ' 831-830, וראו גם בספרו של ר"ש ינאן, נחלת עולמים, וורשה תרמ"ב, עמ' 33. מן הכתוב שם, בין השאר, מוכח ששמעון זיימל אפשטיין היה דודו של ר' אהרן יצחק, ולא אחיו כפי שכתב בשגגה קרוב-משפחתם רבי חיים ברלין (ראו מכתבו בספרו של רד"ט האפרתי, תולדות אנשי שם, נספח עמ' 11).

20 לתולדותיו ראו בהקדמת ספרו מנחת יהודה (וורשה תרל"ז) עמ' 6-7, וכן: נחלת עולמים עמ' 72-73; מקור ברוך עמ' 852.

הוצאת החכמה

ימי צעירותו

מן המידע המועט הקיים אודות שנותיו הראשונות של הערוה"ש, אנו מוצאים אזכור בדרך אגב ללימודיו ב"חדר"²¹, ולפי עדות מאוחרת שנמסרה בשם קשישים בני העיירה, כבר בילדותו ניכרה בו "נטיה מיוחדת להלכות פסוקות"²². אמנם, מוסכם על כותבי תולדותיו שכוונתו הראשונה היתה להמשיך בדרכו של אביו, ולהיות כמוהו סוחר הקובע עיתים לתורה²³; בכיוון זה, מסופר שלאחר שסיים את לימודיו הבסיסיים החל עוד בהיותו נער צעיר לעסוק במסחר, מן הסתם בהכוונת אביו: "בשחרותו פנה גם הוא אל המסחר, אם כי במדה מצומצמת"²⁴. שליטתו המלאה של הערוה"ש בשפה הרוסית, הן בדיבור והן בכתובה²⁵ – דבר שנחשב לתכונה בלתי שכיחה בקרב הרבנים באותו דור – משקפת אף היא מצידה את השפעת בית הוריו, ואת המגמה בה גדל בבית הוריו²⁶.

לדברי בנו של הערוה"ש, ר' ברוך, לשינוי בכיוון חייו של הנער הצעיר אחראי בעיקר אדם אחד, והוא: רבי אליהו גולדברג, מתלמידיו של רבי חיים מוולוז'ין, שכיהן באותה תקופה כרבה של העיירה פאריץ' הסמוכה לבוברויסק²⁷. לפי המסופר, השניים נפגשו בצורה מקרית כמעט, "בסעודת מצוה" שהתקיימה בבוברויסק, ובה התרשם רבי אליהו מהנער הצעיר עד כדי ששכנע את הוריו ש"יסיעו אותו כולו מעסקיהם ולהקדישו כולו לעמל התורה"²⁸. בהשפעתו עזב הנער את עיסוקיו והחל ללמוד תורה, וכעבור זמן לא רב יצא ללמוד בישיבה המפורסמת בוולוז'ין, שבראשה עמד אז רבי יצחק (איצ'לה), בנו של מייסד הישיבה רבי חיים מוולוז'ין²⁹. אין בידנו תיארוך מדויק של מועד לימודי הערוה"ש בישיבה, שלפי דברי בנו נמשכו כשנתיים, אך ככל הנראה מדובר בשנים תר"ז-תר"ט או מעט קודם לכן, כשהוא בסביבות גיל 18³⁰.

21 מקור ברוך עמ' 853.

22 כך מביא רי"ל מיימון, שרי המאה חלק ר' עמ' 97.

23 כפי שמסר מפיו רי"ל מיימון, שם עמ' 99, וראו המקורות הנזכרים בהערות שלהלן.

24 מקור ברוך עמ' 1164, וראה גם שרי המאה שם.

25 ראו להלן סביב הערה 121.

26 אודות האופן בו התייחס אביו של הערוה"ש, ר' אהרן יצחק, להשתקעותו העצומה של בנו בלימוד התורה, סיפר לימים נינו ר' מאיר בר-אילן (שהספיק להכירו בשנות חייו האחרונות): "עד זיקנה מופלגת לא הבין ה'סבא' כמה דברים [...] קשה היה לו להבין, כיצד מרבים כל כך בלימוד: 'פרק במשניות – מהיכא תיתי. דף גמרא לפעמים – גם זה ניחא. אבל לשבת יומם ולילה וללמוד, כיצד מתחשק דבר זה?'..." (מוולוז'ין עד ירושלים, עמ' 275). הוא מדגיש כמובן שסבו הערוה"ש היה בעל גישה שונה והפוכה כלפי לימוד התורה: "לא הבין כיצד אדם אינו רוצה להתמיד בלימוד" (והוסיף שאף נודע בנעוריו לבעל כשרונות טבעיים).
27 לתולדותיו של רבי אליהו, ראו מאמרי הנזכר לעיל, "רבי אליהו גולדברג אב"ד בוברויסק", ישורון כרך י"ב עמ' תתק"א-תתקי"ב.

28 מקור ברוך שם, וראו גם עמ' 1635, 1174. ר"ב עפשטיין כותב ש"בעת ההיא" כבר כיהן רב אליהו כרבה של בוברויסק, אך זו טעות – הלה נתמנה לכך בשנת תרי"ב (על כך ראו במאמרי הנזכר), כשהערוה"ש כבר היה אברך יוצא ישיבת וולוז'ין.

29 ראו: דור רבניו וסופריו ספר ראשון עמ' 43; מקור ברוך עמ' 1195; והמקורות שלהלן.

30 ר"ב עפשטיין (מקור ברוך שם) מתארך זאת לשנים תר"ב-תר"ג, אך אין זה סביר שאביו יצא ללמוד

סיפור מעניין מקורותיו של הערוה"ש בוולוז'ין, נשמר לימים על ידי ר' משה שמואל שפירא איש וולוז'ין, ששמע אותו מבעל המעשה בשנת תרס"ה – כמעט שישים שנה לאחר האירועים. בימי החורף הקרים בוולוז'ין לא היה קל לחצות את המרחק שבין המקום בו ישנו התלמידים אל בניין הישיבה, ולכן הערוה"ש, שנודע בישיבה בכינוי "הבוברויסקי", העביר את מיטתו לחדר קטן שהיה סמוך לבית המדרש – מעין מחסן או עזרת נשים – על מנת שיוכל להשכים קום וללמוד "בראש האשמורת השלישית"; אולם כשגילה זאת ראש הישיבה, רבי איצ'לה, לא ראה בעין יפה את המעשה, שהיה כרוך בהפרת סדרי הישיבה, וציווה על השמש להחזיר את המיטה למקומה המקורי³¹.

נישואיו

בתקופת לימודיו בוולוז'ין נפגש הערוה"ש עם ר"מ צעיר, חתנו של ראש הישיבה רבי איצ'לה, הלא הוא רבי נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) – שלימים יהיה בעצמו ראש ישיבת וולוז'ין לאורך עשרות שנים. סביר להניח שמפגש זה הוא שהביא לכך שבסמוך לסיום לימודיו של הערוה"ש בוולוז'ין, נעשה הוא לגיסו של הנצי"ב: נשא לאשה את אחותו, מיכלה, בת הגביר ר' יעקב ברלין ממיר³². מאז שנשתלבו דרכיהם של הערוה"ש והנצי"ב, נוצרה ביניהם ידידות הדוקה שבאה לידי ביטוי למשך עשרות שנים, עד פטירת הנצי"ב בשלהי תרנ"ג (ראו להלן).

ר' יעקב ברלין, שהיה סוחר אמיד, העניק לחתנו הערוה"ש נדוניה גדולה על מנת שיוכל להוסיף ולשקוד על לימודיו בשלווה, אך צאצאיו מספרים שהנדוניה אבדה מן העולם בנסיבות הבאות: היא הופקדה אצל סוחר מסלוצק, שכעבור זמן קצר איבד את נכסיו, ור"י ברלין בחר לוותר על החוב ברוח המצווה "לא תהיה לו כנושה". לפי אחת הגירסאות, כששמע על כך

בוולוז'ין כבר בגיל 14, ומתיאורו הכללי שלו עצמו (שם עמ' 1164) עולה שלימודיו המסודרים של אביו החלו מאוחר יותר. מן הצד השני, רבי איצ'לה מוולוז'ין נפטר בשנת תר"ט, כך ששנות לימודיו של הערוה"ש אצלו החלו לכל המאוחר בתר"ז. ואכן, ר"ב עפשטיין (שם עמ' 1919 הערה ב') מזכיר שיחה של אביו עם רבי איצ'לה בשנת פטירתו של האחרון – כלומר שבתר"ט עדיין היה אביו בוולוז'ין.

31 רבי משה שמואל ודורו, ניו יורק תשכ"ד, עמ' 42. שם נכתב שאת הסיפור שמע מן הערוה"ש בשנת תרס"ז, אך ראו שם בעמ' 208-209, מכתב מוקדם יותר משנת תרפ"ד (לעומת המאמר שנכתב בתשכ"ג – ראו שם עמ' 26), בו סיפר רמ"ש שפירא ששמע זאת בעת ביקורו של הערוה"ש בוולנה בשנת תרס"ה.

32 מקור ברוך עמ' 941. כאן המקום לתמוה על המקום האפסי שמקדיש ר"ב עפשטיין לדמותה של אמו, לעומת עשרות עמודים שהאריך בהם אודות קרובי משפחה וחוקים יותר. אודות אביה, ר"י ברלין, ראו שם עמ' 941-1137; נולד בשנת תקנ"ד, היה סוחר טקסטיל ותלמיד חכם, ואשתו היתה בתיה-מרים בת ר' מיכאל אייזנשטט. בשנת תרי"ד עלה לארץ ישראל והתגורר בירושלים, בה נפטר בחשוון תרכ"ח (אהלי שם עמ' 153; א"ר מלאכי, "משפחת ברלין והישוב", תלפיות שנה ה' חוברת ג'-ד', ניו יורק, טבת תשי"ב, עמ' 395-398. ר"ב עפשטיין, מקור ברוך שם, כותב שנפטר בתר"ל, ותרשיש, רבי ברוך הלוי אפשטיין עמ' 39 הערה 30, אף העדיף את גרסתו מפני שמדובר בסבו – אך התאריך הנכון הוא ללא ספק תרכ"ח; ראו הידיעה על פטירתו ב'הלבנון' ר"ח כסלו תרכ"ח (ירושלים, שנה ד' גליון כ"ג) עמ' 362, וראו גם בספרו של רא"ל פרומקין עם הוספותיו של אליעזר ריבלין, תולדות חכמי ירושלים חלק שלישי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 246-247 – וכבר הבחין בכך מלאכי, עמ' 398).

חתנו, הערוה"ש – שבשנה שלאחר החתונה היה סמוך לשולחן חותנו במיר – לא מצא וויתור זה חן בעיניו, ולפיכך שכר בעצמו עגלה ונסע לסלוצק, "והייתי כנושה ונושה – ואחרי כן חזרתי הביתה ועמי אותה הישועה שהביא חותני..."³³.

כך או כך, לאחר כשנה יצא הערוה"ש מחסותו הכלכלית של חותנו במיר, וחזר לבוברויסק, שם פתחו הוא ואשתו חנות לממכר בדים ואריגים; חנות זו, כדרכם של אברכים צעירים רבים באותה תקופה, הופעלה באופן בלעדי על ידי אשתו, מיכלה, וממנה הגיעה רוב פרנסת משפחתם³⁴. לימים ימסור עד-שמיצה, שכשנפטרה אשתו של הערוה"ש בערוב ימיהם (בשלהי תרס"ב), אמר בעלה בהספדו – בדרך של הפרזה, יש להניח – שבמשך שלושים שנה היא ניהלה את חנותם המשותפת, והוא אפילו לא ידע היכן מקום החנות³⁵.

ר"מ ודיין בבוברויסק

בסמוך לחזרתו של הערוה"ש לבוברויסק, בשנת תרי"ב, התמנה רבי אליהו גולדברג לרב ואב"ד קהילת ה"מתנגדים" בעיירה, וממקומו החדש החל להדריך מקרוב ובאופן אישי את האברך הצעיר³⁶, ובהמשך העניק לו סמיכה להוראה³⁷. בתקופה זו כבר החל הערוה"ש למסור שיעור בתלמוד "לפני חברים ותלמידים מופלגים בתורה"³⁸; כעבור זמן לא רב נתמנה למגיד שיעור בישיבת אלטשול³⁹ – הגדולה שבישיבות הליטאיות בבוברויסק⁴⁰ – וככל הנראה, בשלב מסוים אף נתמנה לתפקיד הר"מ הבכיר בה⁴¹.

33 כפי שמספר ר"מ בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים חלק א' עמ' 275-276. בגרסת ר"ב עפשטיין (מקור ברוך עמ' 975-978), חסר סיפור זה של בקשת הערוה"ש אחר הנדוניה האבודה.

34 מקור ברוך עמ' 1174; מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 276. ראו גם שרי המאה חלק ו' עמ' 100.

35 מפי רבי שלמה זלמן בלוק, מובא בספר: הצדיק רבי שלמה, ירושלים תשנ"ח, עמ' י"ב. השווה הסיפור שמוסר ר"ב עפשטיין, לפיו כשנדרש אביו לבוא אל החנות המשפחתית, לא ידע את הדרך אליה (מקור ברוך שם, והעתיקוהו ר"מ בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 276, וכך גם רי"ל מיימון, שרי המאה שם. לא ברור אם יש לשייך סיפור זה לתקופת בוברויסק או נובהרדוק).

36 דור רבניו וסופרי ספר ראשון עמ' 42; וראה גם מוולוז'ין עד ירושלים שם ושרי המאה חלק ו' עמ' 98.

37 מקור ברוך עמ' 1164 (על השגיאה שבתיאורו המוקדם, הערנו לעיל, הערה 28).

38 כלשון ר"ב עפשטיין, מקור ברוך שם. הוא מספר עוד שבאותו זמן אביו גם "החל להעלות על ספר את חדושי בתורה"; אמנם, לא הגיעו לידינו כתבים כלשהם של הערוה"ש המוקדמים לשנות התר"כ.

39 מוולוז'ין עד ירושלים, חלק א' עמ' 276, וראו גם בהספדו של רמ"ש שפירא, הד הזמן כ"ז אדר ב' תרס"ח, עמ' 3.

40 ישיבה זו נוסדה בשנות התק"פ על ידי רבי עקיבא אלטשול הנזכר לעיל, תלמידו של רבי חיים מוולוז'ין; אודותיה ראו בספרו של ר"מ צינוביץ, עץ חיים, ת"א תש"ל, עמ' 441-438, וכן בספרו של ר"י ניסנבוים עלי חלדי, עמ' 40-41. אודות מייסד הישיבה, רבי עקיבא אלטשול, ראו בספר בוברויסק עמ' 285-286, וראו גם "מגילת יוחסין של משפחת אלטשול", שנכתבה על ידי נכדו רבי שלמה זלמן אלטשול, ופורסמה על ידי שמחה אסף, רשומות, סדרה חדשה, כרך ד' (ת"א תשי"ז) עמ' 135 ואילך.

41 ראו: ר"מ צינוביץ, עץ חיים עמ' 400. ר"ב עפשטיין (מקור ברוך עמ' 1164) כותב שאביו אף קיבל על עצמו את משרת הרבנות בבוברויסק, אך לא מצאתי פשר לכך, שכן משרה זו היתה תפוסה עד פטירת

אחד מאלה שלמדו אצל הערוה"ש בשיבת אלטשול, היה נער בשם יהודה לייב קצנלסון⁴². הלה, יליד תר"ז, הגיע בנערותו לעיר-מולדתו של אביו, בוברויסק (בסביבות שנת תרכ"ב); בזכרונותיו סיפר ש"בישיבת המתנגדים קרא אז את שיעוריו ר' מיכ"א(ל) עפשטיין ז"ל, שהיה אחרי כן רב בנובוגרודוק"⁴³. תחילה למד קצנלסון בישיבת החסידים, אך בהמשך עזב אותה, ו"זמן קצר ביקרתי את בית המדרש של המתנגדים לשמוע את השיעור של ר' מיכל עפשטיין"⁴⁴. תלמיד אופייני יותר של הערוה"ש בתקופת בוברויסק, הוא רבי אברהם דוב גבאי (ת"ר-תרע"ז), "העילוי מבוברויסק", שלמד אצל הערוה"ש זמן רב, נסמך להוראה ממנו כמו גם מרבי אליהו גולדברג, ובהמשך נתמנה לרב העיירה וורקלאן⁴⁵.

במשך תקופה זו הוסיפו להתהדק קשריו של הערוה"ש עם רבו, רבי אליהו גולדברג, שבמהלך הזמן בו כיהן תלמידו בשיבת אלטשול, שקד הוא בעצמו על טובתה, כרב המקום⁴⁶. השפעתו על הערוה"ש באה לימים לידי ביטוי כשכתב האחרון את ספרו הגדול 'ערוך השלחן', בו הבליע כמה שמועות והוראות שקיבל מרבו המובהק; אלא שכדרכו, לא נזכרו שמוותיהם המפורשים של בעלי השמועה, אלא הריהם רמוזים בלשון דוגמת "וגם אני ראיתי בימי ילדותי לגדול אחד..."⁴⁷ – אך לפחות בחלק מן המקרים ניתן לזהות, בעזרת מקורות חיצוניים, מיהו הגדול בו מדובר. כך, בהלכות בשר וחלב מספר הערוה"ש ש"בילדותי שמעתי מאחד הגדולים, שגאון אחד הקיל ברעטי"ך [=צנון] שקליפתו לבנה..."⁴⁸ – והנה מעדותו של בנו, ר"ב עפשטיין, אנו למדים ש"אחד הגדולים שכאן" הריהו מורו המובהק רבי אליהו, ה"גאון אחד" הריהו רבי חיים מוולוז'ין, ו"ילדותו" זו הריהי תקופתו כאברך בבוברויסק⁴⁹.

רבי אליהו גולדברג בתרל"ה, אז כבר היה הערוה"ש בנובוגרודוק (ואולי הכוונה ששימש כדיין ומורה צדק – ראו להלן). עובדה זו נעלמה מעיני כותב תולדות הערוה"ש בפתח 'ערוך השלחן' מהדורת עוז והדר (ירושלים תשס"ו), שבהסתמך על מקור ברוך כתב (עמ' ז') שהערוה"ש כיהן כרב בבוברויסק לאחר (!) פטירת רבי אליהו. עוד על מהדורה זו והמאמר הביוגרפי שבפתחה, ראו מש"כ בקובץ עלוני ממרא גליין 120, תשס"ז, עמ' 119-124.

42 כפי שציין רמ"ש שפירא בהספרו (הד הזמן כ"ז אדר ב' תרס"ח, עמ' 3), ואחריו ר"מ בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 276. לימים סר קצנלסון מדרך התורה ונעשה לסופר בכינוי "בקי בן גלי".

43 קצנלסון, מה שראו עיני ושמעו אזני, עמ' 58.

44 שם, עמ' 65.

45 אהלי שם עמ' 54, וראו גם ספר בוברויסק עמ' 291.

46 כלשון ר"מ צינוביץ, עץ חיים עמ' 438 (אמנם ללא ציון סימוכין).

47 ערוך השלחן, יו"ד סי' ס"א סעיף נ"ג. ראו גם: או"ח סי' ו' סעיף ט"ז, סי' כ"א סעיף ז', סי' רפ"ט סעיף ג', יו"ד סי' ק"ץ סעיף כ"ד, סי' של"ט סעיף ט', אה"ע סי' ס"ד סעיף י"ז, ועוד.

48 ערוך השלחן יו"ד סי' צ"ו סעיף י"ג. ייתכן שגם הדברים הבאים מתייחסים לרבי אליהו: "וגם אני ראיתי בימי ילדותי לגדול אחד, שקודם הרגל היה קונה [בהמה] דקה ושחטה ונתן המתנות לכהן. ואני לוי ואין ביכולתי לקיימה, ואשרי אנוש יעשה זאת" (שם, סי' ס"א סעיף נ"ג).

49 ראו מקור ברוך חלק ג' עמ' 1165-1169. ניכר מהרצאת הדברים, שר"ב עפשטיין לא הבחין שאביו כתב מעשה זה בספרו ערוך השלחן – וממילא לעניין זה הריהו בבחינת "מסיח לפי תומו". וכן לאידך: בעבר הטיל צבי קפלן ספק במהימנות הסיפור שמסר ר"ב עפשטיין ("לדרכו של רבינו חיים מוולוז'ין בהלכה", סיני כרך ס"ט, ירושלים תשל"א, עמ' צ"א), אולם כבר הצביע ר"ד אליאך (אבי הישיבות, ירושלים תשנ"א,

בתחילת שנות התר"ך אנו מוצאים את הערוה"ש משמש כדיין מומחה בבית דינו של רבי אליהו, וכיד ימינו: במכתב ארוך משנת תרכ"ב – היחיד מתקופה זו שהגיע לידינו – הממוען לרבי דובעריש מייזלש אב"ד וורשה, שעניינו נידון סבוך של קידושי טעות, מספר הערוה"ש שאף רבו "הרה"ג הישיש הצדיק מוהר"א ג"ב [=גולדברג] מפה" הסכים להיתר, "אך מאשר כהו עיניו לראות ואף לא יוכל לחתום בח"י [=בחתומת ידו], ע"כ ביקש אותי ג"כ לעיין בזה...⁵⁰ עובדה זו עשויה ללמדנו על מעמדו של הערוה"ש בקהילת ה'מתנגדים' בבוברויסק באותן שנים – בהיותו בן שלושים ושלוש – ובפרט בעיני רבו, רבי אליהו גולדברג.

מה הביא את הערוה"ש לפנות דווקא לרבי דובעריש מייזלש שבבורשה, ולהעדיף את חוות דעתו על פני רבנים אחרים, מהם קרובים יותר למקומו שלו?⁵¹ הערצתו את רבי דובעריש מייזלש וידיעתו אודות פועליו המגוונים – "בימינו מילי דשמיא ובשמאלו מילי דארעא" – ניכרת היטב בפתיחת המכתב, אך מסתבר שהסיבה העיקרית לפנייה דווקא אליו, היא ככל הנראה היכרותו של הלה בנסיבות כלשהן עם רבו של הערוה"ש, רבי אליהו גולדברג, כפי שמוזכר בסוף הפתיחה: "...ע"כ ביקש אותי [=הר"א גולדברג] לעיין בזה, ולבקש הסכמת אדוני הגאון ע"ז, ואז נושיב ב"ד ונתירה. והרה"ג הנ"ל דוש"ת [=דורש שלום תורתו] דמר, ומבקש מטו מהעדר פ"ש [=פרישת שלום]...".

ב': נובוויבקוב

מעבר לנובויבקוב

בסיומה של תקופה זו בבוברויסק, שנמשכה כחמש-עשרה שנים, עזב הערוה"ש את העיירה ונתמנה לכהונת רבנות ראשונה, בעיירה נובוויבקוב (באידיש: זיבקאָ) שבצפון מחוז צ'רניגוב (כיום במחוז בריאנסק שברוסיה). נובוויבקוב היתה עיירה קטנה פי שניים או שלושה מבוברויסק, ובנוסף כשלושה רבעים מאוכלוסייתה היו נכרים. הקהילה היהודית ששכנה במקום התפלגה באופן מגוון: חלק מתושבי העיירה כבר היה מזוהה באותו דור עם ה'משכילים', ובקרב שאר הציבור חלק מהתושבים נמנו על חסידי חב"ד, וחלק אחר מהם היו חסידי צ'רנוביל⁵².

חלק ב' עמ' 523) שעיקרי הסיפור מופיעים ב'ערוך השלחן'; רק ההסבר התמוה שנכתב סביבו, כמתברר, היה פרשנותו של ר' ברוך עצמו (כפי שהעליתי במאמר שיצוין להלן, הערה 74, עיי"ש).

50 נדפס בספר אש"ד הנחלים – ספר זכרון, ירושלים תשנ"ב, עמ' ק"א-ק"ד, ושוב בספר כתבי הערוך השלחן סימן ל"ו (בסוף המכתב מופיע התאריך תרכ"ג, אולם מדובר בטעות דפוס. ראו במאמרי: "כתבי הערוך השלחן – ביקורת ספר", עלוני ממרא גליון 121, קרית ארבע תשס"ח, עמ' 173-163). בתוך דבריו, אגב, מספר הערוה"ש: "מאשר הבתולה היא קרובתי לכן שמתי נפשי בכפי...".

51 כפי שכתב (בהמשך המכתב, שם) שהיתרו ניתן "רק באופן אם יסכימו לזה גדולי המורים, ובראשם הגאון המפורסם האב"ד דק' ווארשא...".

52 כתבי קורותיו של הערוה"ש, ובראשם ר"ל מיימון (שרי המאה חלק ו' עמ' 100), נוטים לצייר את נובוויבקוב דאז כעיירה חסידית תמימה, אך לאמיתו של דבר באותה תקופה כבר החלו לשוב בעיירה זו רוחות רעות. ראו התיאור בהמליץ י' אב תרל"ט [שנה 15 גליון 30], עמ' 614-613 ואכמ"ל.

מינוי רב ליטאי בוגר ישיבת וולוז'ין לכהונה בעיירה בעלת קהילה חסידית מובהקת, איננו דבר המובן מאליו, הן לגבי הרב והן לגבי הקהילה. מסתבר שהיה לכך קשר לאווירת עיירת מולדתו, בבורויסק, בה שררו לאורך השנים יחסים טובים בין קהילות החסידים וה"מתנגדים" וראשיהן, והערוה"ש עצמו היה מיווד עם חסידים בני העיירה⁵³; ואכן, לפי הידוע הסתייע המעבר לנובוזיבוקוב בין השאר באמצעות חסידי בבורויסק, שהמליצו על הערוה"ש "כי כדאי והגון הוא להיות רב בעיירה חסידית"⁵⁴. באשר למוטיבציה של חסידי נובוזיבוקוב עצמם, הועלתה לימים הצעת-הסבר, לפיה היתה מחלוקת בין שתי קבוצות החסידים בעיירה, שלא הגיעו לכלל הסכמה האם הרב הנבחר יהיה חסיד חב"ד או צ'רנוביל – ולפיכך בחרו לבסוף רב "נייטרלי"⁵⁵. אמנם, מדובר בספקולציה, שאין בידינו מידע היכול לאשש אותה או להפריכה.

מה הגיע את הערוה"ש לעזוב את בבורויסק, לחפש משרת רבנות ולקבלה בנובוזיבוקוב? לתהייה זו הועלו בעבר כמה הסברים: ר' מאיר בר-אילן משער שסבו הלך לנובוזיבוקוב כי בהיותו בבורויסק ש"לא היתה מפורסמת בליטא כמקום תורה, ועם זה עיר מובהקה של חסידים, קשה היה כפי הנראה להגיע משם לידי רבנות גדולה בליטא"⁵⁶. כלומר, מנקודת הפתיחה שלו בבורויסק קשה היה לערוה"ש להשיג רבנות של עיירה גדולה בליטא, וכך התגלגל לנובוזיבוקוב האלמונית והנידחת יחסית. אך מה היה הגורם שהניע אותו לחזור אחר משרת רבנות? ר' משה שמואל שפירא איש וולוז'ין משער ש"באין מוצא במה להחיות את בני ביתו הוכרח לקבל עליו עול הרבנות בעיר נובוזיבוקוב"⁵⁷. המניע לחיפוש הרבנות נבע מדוחק הקיום – שהלך וגבר כנראה במהלך שנות התר"כ – וכיוון שכך נטה הערוה"ש לקבל גם הצעת רבנות של עיירה צדדית כנובוזיבוקוב⁵⁸.

הסבר אחר, ומנוגד לזה, הועלה מאוחר יותר על ידי אהרן זיסקינד תרשיש: לדעתו, אין להניח שהערוה"ש היה זקוק לרבנות כדי להתפרנס, שהרי הוא היה בן למשפחת סוחרים עשירה⁵⁹. לשיטה זו, יהיה הכרח לומר שחיפוש הרבנות נעשה "לכתחילה", לשם משרת הרבנות

53 דוגמא לכך הוא רבי חיים יהודה ליב ליטווין (סוסניצר) בעל 'שערי דעה', חסיד חב"ד יליד בבורויסק שלימים היה רב בברודי וסמרגון; בתשובה ששלח לערוה"ש במחצית השניה של שנות התר"ל, הגדירו כ"דיד נפשי מנוער, הרה"ג המפורסם מ' יחיאל מיכל נ"י עפשטיין, מו"צ דק"ק זיבקאוו וכעת הגאון אבד"ק נאוווראדאק..." (שו"ת שערי דעה – שער החיים, למברג תרל"ח, סימן ס"ט. הפרש הגילאים ביניהם היה כחריסר שנים).

54 כך מוסר מפיו ("כפי שסיפר לי הוא עצמו") ר"ל מיימון, שרי המאה חלק ו' עמ' 100.

55 ר"נ וקסמן, "הגאון בעל ערוך השולחן" שנה בשנה תש"מ עמ' 422.

56 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 276.

57 הד הזמן כ"ז אדר ב' תרס"ח, עמ' 3. הסברו הולם באופן כללי את הידוע אודות הערוה"ש, שמתחילה לא ביקש להיות רב קהילה – ראו המובא מפיו על ידי ר"ל מיימון, שרי המאה חלק ו' עמ' 99.

58 עם זאת, לא ברור מדוע התרחש הדבר דווקא בשנות התר"כ ולא קודם לכן. ייתכן שגרמה לכך הידרדרות כלכלית במצב החנות שהחזיקה אשתו, אך ידוע לנו שהערוה"ש שימש גם כדיין וכר"מ בישיבת אלטשול (כנזכר לעיל) – עיסוקים האמורים לכאורה להניב אף הם פרנסה כלשהי, גם אם מועטת.

59 רבי ברוך הלוי אפשטיין, עמ' 44.

עצמה. אולם לאמיתו של דבר אין כל מקום להנחתו של תרשיש בדבר גב כלכלי שהוענק לערוה"ש על ידי משפחתו: כפי שאנו יודעים היטב, הוא התקשה באופן קבוע במציאת מימון כלכלי להוצאת כתביו, כולל ספרו הראשון 'אור לישרים' שנדפס בתקופת נובוויבקוב (תרכ"ט; ראו בהמשך). מבחינה משפחתית, הדאגה לפרנסת הזוג הוטלה מלכתחילה על כתפי חותנו, ולכשאבדה הנדוניה שהעניק לו הלה (כנזכר לעיל), שוב לא היה לערוה"ש משען כלכלי-משפחתי. נראה אפוא שהגורם העיקרי לקבלת משרת הרבנות, על אף הטרדות הכרוכות בכך (בפרט בנובוויבקוב הרחוקה) אכן היה כורח הקיום.

מתי התרחשה התמנותו של הערוה"ש לרבנות בנובוויבקוב? אף בשאלה זו אנו מוצאים כמה סתירות בין המקורות השונים. י"ל מיימון מספר תחילה שהדבר היה "בימי שחרותו (בהיותו כבן עשרים ושבע שנים)"⁶⁰ – כלומר בסביבות שנת תרט"ז – ושב ומתאר את הערוה"ש דאז כ"צעיר ליטאי" ש"היה עדיין בימי שחרותו"⁶¹, אך מאידך הוא מוסיף מייד שהדבר היה "באמצע מחצית היובל למאה שעברה (בערך שנת תרכ"ה)" – תרכ"ה ולא תרט"ז!⁶² אפשרות ביניים הועלתה על ידי רב"צ אייזנשטדט, שכתב שהתמנות הערוה"ש לרבנות בנובוויבקוב היתה בתרכ"ב, ושעד המעבר לנובהרדוק בתרל"ד חלפו תריסר שנים⁶³.

תיארוכו של רב"צ אייזנשטדט הינו הראשון שהועלה על הכתב, והיחיד שנתפרסם בחיי הערוה"ש⁶⁴, ולפיכך היה לכאורה מקום להעדיפו – אולם ממקורות מקבילים מוכח שהתיארוך המאוחר מבין השלושה קרוב יותר לאמת. התאריך תרט"ז אינו ייתכן ולו בשל העובדה שר' ברוך עפשטיין נולד בתר"ך – בבוברויסק⁶⁵; גם התאריך תרכ"ב אינו סביר לאור המכתב הנזכר ששלח הערוה"ש לר' דובעריש מייזליש בחודש אב תרכ"ב, והוא עדיין בבוברויסק; יתרה מכך, בזכרונותיו של י"ל קצנלסון הנזכר לעיל מסופר על לימודיו אצל הערוה"ש בבוברויסק

60 שרי המאה חלק ו' עמ' 81.

61 שם עמ' 100.

62 לאור חזרתו העקבית של רי"ל מיימון על כך שהערוה"ש היה אז "עודו בימי בחרותו" (ראו שם עמ' 102), וכתיבת הגיל "עשרים ושבע", יש להניח שהתאריך בו נקב – תרכ"ה – יסודו בטעות (לשיטתו), כי באותה שנה היה הערוה"ש כבר בן שלושים ושש. ייתכן שהטעות אירעה כתוצאה משימוש בביטוי המורכב "אמצע מחצית היובל": "אמצע יובל" או "מחצית היובל" הם אכן 25 שנה, אך "אמצע מחצית היובל" הוא 12.5 שנים, כלומר אכן סמוך לשנת תרט"ז. לימים הועתקו דבריו בכללם על ידי כמה כותבים, מבלי שהרגישו בסתירה או ניסו לתרצה (ראו לדוגמא: כתבי הערוך השלחן, חלק התשובות עמ' קפ"ח), אך היו שנקטו בשנת תרכ"ה דווקא, בעקבות כתיבתה במפורש (ראו לדוגמא: ר"נ וקסמן, שנה בשנה תש"מ עמ' 422).

63 דור רבניו סופריו, ספר ראשון עמ' 42.

64 בשנת תרנ"ה. אגב כך, לתיעוד ביקור שערך רב"צ אייזנשטדט בנובהרדוק באותה תקופה, ראו: הצפירה י"ד אלול תרנ"ו (וורשה, שנה 23 גליון 180) עמ' 865.

65 כפי שמציין רב"צ אייזנשטדט, דור רבניו וסופריו שם עמ' 43. עובדה זו מוזכרת גם על ידי רש"נ גוטליב, אהלי שם עמ' 153; הלה היה בן עירו של ר"ב עפשטיין והכירו אישית – ראו למשל דבריו שם בהערה א', "מרגלא בפיו של הרב ר' ברוך הנ"ל בדרך צחות: 'כור לזהב ומצרף לכסף, ולוי למשפחת עפשטיין'" – דיווח שאכן התאמת עם יציאת מקור ברוך, שם נכתב פתגם זה בעמ' 723.

תקופה קצרה בתחילת תרכ"ד.⁶⁶ ר"ב עפשטיין עצמו מתארך את תקופת המעבר "בתחילת שנות השלשים למאה זו, למנינו" ⁶⁷, כלומר בין תרכ"ב לתרכ"ד⁶⁸, ולאור עדות קצנלסון בהכרח לומר שמדובר בתרכ"ד. אם כן, לאור כל זאת, ניתן לקבוע שמעברו של הערוך"ש לנובוזיבוב נעשה באמצע או סוף תרכ"ד, כשהוא אז כבן שלושים וחמש שנים⁶⁹.

המפגש עם ה"צמח צדק"

אפיזודה מפורסמת מתקופת שבתו של הערוך"ש בנובוזיבוב, היא נסיעתו לעיריה ליובאוויטש (במחוז וויטבסק דאז), כ-260 ק"מ אווירי מצפון לנובוזיבוב, אל אדמו"ר חסידי חב"ד באותה עת, רבי מנחם מנדל שניאורסון בעל ה"צמח צדק". התיעוד העיקרי של אירוע זה נמצא בספר הזכרונות 'מקור ברוך' של ר' ברוך עפשטיין, שהעמיד את המפגש בין אביו ל"צמח צדק" במרכז הכרך המוקדש לתולדות אביו⁷⁰. לדבריו, הרקע לנסיעה היה רצונו של אביו, להכיר את מי שהיה "מוכתר ומעוטר בכתר שם טוב ומפורסם לגאון ואדיר בתורה ופוסקי הלכות", ובעיקר משאלתם של חסידי חב"ד תושבי נובוזיבוב, ש"היה להם לרצון לו הכיר פנים את רבם ואלופם הגדול"⁷¹.

אמנם, ר"ב עפשטיין מאריך במידה מופרזת מאד לתאר את מפגשם של השניים, על כל פרטיו ודקדוקיו, וכולל בו סיפורים פיקנטיים רבים וציטוטים ארוכים של שיחות אישיות; כל זאת העלה במהרה את החשד, שהושמע כבר שנים ספורות לאחר יציאת 'מקור ברוך'⁷², שמדובר בתיאור ספרותי בעיקרו ובלתי מהימן מבחינה היסטורית. אולם קשה להניח שר"ב עפשטיין היה בונה מגדלים ספרותיים כה מסועפים אילולא היה להם בסיס עובדתי מינימלי – עצם נסיעת אביו לליובאוויטש ומפגשו עם ה"צמח צדק". במקום אחר הרחבתי את היריעה אודות פרשה זו⁷³, והראיתי כי יש להפריד בין ניסוח הדברים, המשקף את סגנון ר"ב עפשטיין בלבד, וכן תכניהם של סיפוריו, הדורשים קריאה זהירה וביקורתית – לבין המעטפת הכללית והגרעין העובדתי הבסיסי עליו הוא נשען, עליו ניתן לסמוך במקרים רבים, כל שמדובר על אירועים שיש לו קשר אליהם מכלי ראשון או שני⁷⁴.

66 מה שראו עיני ושמעו אזני, עמ' 65. יש לזכור, אמנם, שזכרונותיו נכתבו באחרית ימיו.

67 מקור ברוך עמ' 1234-1235. למשמעות הביטוי "שנות השלושים" ראה שם עמ' 1632.

68 השווה מקור ברוך עמ' 1789-1790, ש"תחילת שנות הארבעים" היא שנת תרל"ג או תרל"ד, וכן עמ' 702 ש"תחילת שנות השלושים" היא תרכ"ב או תרכ"ג; שנת תרכ"ה, בה נקב רי"ל מיימון, תוגדר כבר כאמצע העשור ולא "תחילתו".

69 על פי תיארוך דומה כבר כתב א"ז תרשיש שהערוך"ש היה רב בנובוזיבוב "קרוב לעשר שנים" (רבי ברוך הלוי אפשטיין עמ' 52) ושבעת ההתמנות היה בנו ר' ברוך "כבן ארבע או חמש" (שם עמ' 70).

70 ראו: מקור ברוך חלק שלישי פרקים כ'-כ"ב; כ"ג אות ב'; ל' אותיות א', ג'; ל"א-ל"ב.

71 שם עמ' 1234.

72 על ידי ר' יקותיאל אריה קמלהאר, בספרו דור דעה – גאוני הדור, פיטרקוב תרצ"ה, עמ' ע"ו-ע"ז.

73 על רקע שלילתו הגורפת של החוקר החב"די ר' יהושע מונדשיין את אמינות סיפור המפגש בכללו (ראו בין השאר: פעמי יעקב גליון מ"ה, בני ברק תש"ס, עמ' ס"א-ס"ד).

74 ראו מאמרי: "הערוך השלחן והצמח צדק בעדשת המקור ברוך", עלוני ממרא גליון 123, קרית ארבע תשע"א (בפרט עמ' 193-199). שם נידונו בהרחבה כל העניינים המוזכרים בחלק זה.

מלבד זאת, על נסיעת הערוה"ש לליובאוויטש ומפגשו עם ה"צמח צדק", אנחנו יודעים לא רק מדברי בנו – אלא גם מעדותו של ר"ל מיימון. לא ניתן אמנם – כידוע – להחשיב את כתביו המרובים של ר"ל מיימון כמקור היסטורי אמין, ואף הוא עצמו בדרך כלל לא התייחס במלוא הרצינות למעשים שהביא, אלא הגדירם כשמועות עממיות: "מספרים ש..." – אך במקרה שלפנינו הוא חוזר ומעיד לא פחות משלוש פעמים, במקומות וזמנים שונים, שאת עובדת המפגש הוא שמע במו אזניו ישירות מן הערוה"ש: "והוא בעצמו סיפר לי, כי לאחר מספר חדשים שהתיישב בנובובזיבקוב בתור רב, החליט למלא רצונם של בני קהילתו, ונסע ללובאביץ, כדי לקבל פניו של רבי מנדלי (בעל "צמח צדק")..."⁷⁵. ר"ל מיימון אינו מרבה למסור דברים בתור עדות שמיעה מכלי ראשון, כזו "ששמעתי גם אני בעצמי מפי מורי הגאון"⁷⁶; אין לוותר כמובן על קריאה זהירה של עדותו וזיהוי מגמות למיניהן, אך גם אין יסוד לשלילה מיידית של מהימנות כלל העדויות מסוג זה שנמסרו על ידו⁷⁷.

בנוסף, תיאורו של ר"ב עפשטיין בדבר הסיבה לרצונו של הערוה"ש לנסוע לליובאוויטש, הולם בהחלט את הידוע לנו אודות הנהגתו של הערוה"ש בנובובזיבקוב: לשם השוואה, בראש ספרו 'אור לישירים' על ספר הישר שהדפיס בז'יטומיר תרכ"ט (לאחר פטירת ה"צמח צדק"), מופיעות בהבלטה הסכמותיהם של אדמו"רי צ'רנוביל, שלחסידיהם היתה כאמור קהילה קטנה בעיירתו. סביר מאד להניח, אפוא, שהוא פעל לפחות באותה מידה ליצירת קשר עם האדמו"ר אליו היו כפופים רוב חסידי העיירה – ה"צמח צדק"⁷⁸. אף העובדה שר"מ בר-אילן נכד הערוה"ש (שגדל זמן מה בביתו, באמצע שנות התר"נ) סבר לתומו שבין נותני ההסכמות ל'אור לישירים' היה גם ה"צמח צדק" עצמו⁷⁹, עשויה להעיד אולי שבמשפחתו היתה מסורת בדבר קיום קשרים כלשהם בין סבו הערוה"ש לבין האדמו"ר החב"די.

75 אנשים של צורה, ירושלים תש"ז, עמ' קנ"ג (ושוב בספרו מדי חודש בחדשו חלק ה', ירושלים תשי"ט, עמ' 154, וכן בשרי המאה חלק ו' עמ' 100, וראו עוד המקורות המובאים בשתי ההערות הבאות). יודגש כי מקור זה נדפס עוד בחיי נכדו של הערוה"ש וידידו של ר"ל מיימון, ר' מאיר בר-אילן.

76 ספר הגר"א, ירושלים תשי"ד, עמ' ע"ג (ושוב בספר תולדות הגר"א, ירושלים תש"ס, עמ' קכ"ה).

77 הוא השלים אמנם את ידיעותיו על המפגש מן המסופר ב'מקור ברוך' (ראו למשל שרי המאה חלק ו' עמ' 101-102), אך גם הביא כמה שמועות מקוריות שאינן לקוחות מדברי ר"ב עפשטיין (לכל זאת ראו במאמרי הנזכר). הפרט העובדתי היחיד שיש לדחות, הוא דבריו שהערוה"ש נסע ללובבין "פעמים אחדות" (מדי חודש בחדשו חלק ב', ירושלים תש"ז, עמ' 176-177); אף ר"ל מיימון עצמו לא הזכיר זאת בשני המקומות הנוספים בהם עסק במפגש.

78 מדוע אפוא לא נטל הסכמה מיורשו של הצמח צדק? התשובה הפרוזאית היא שהיו כמה וכמה כאלה: לאחר פטירת הצמח צדק התפלגו חסידיו בין החצרות השונות שהקימו בניו כל אחד במקום מושבו: קאפוסט, ניז'ין, ליאדי, ליובאוויטש ועוד. אין בידינו ידיעה האם חסידי חב"ד בנובובזיבקוב התלכדו סביב חצר אחת מסוימת מבין אלה, אך הנסיבות בכללן עשויות להסביר מדוע ב'אור לישירים' לא מופיעה הסכמה מאת אדמו"ר חסידות חב"ד.

79 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 277, וראו ביקורתו של ר"ל מיימון על שגיאה זו, שרי המאה שם עמ' 104. א"ז תרשיש מתייחס לדבריו של ר"ל מיימון – אודות היעדר הסכמה מהצמח-צדק – כאל "הרב מיימון סובר" כך משיקולים כרונולוגיים בלבד, ולפיכך גורס שאפשר שאכן נדפסה הסכמה כזו ומדובר במכתב שניתן

נסיעתו של הערוה"ש ללובביץ' נעשתה "מספר חודשים לאחר שהתיישב בנובוזיבקוב"⁸⁰, כלומר בערך בסוף תרכ"ד; כפי הנראה, נמשכה נסיעה זו כשבוע-שבועיים וכללה יותר מפגישה אחת עם ה"צמח צדק" הישיש⁸¹ – שגילה אולי עניין מיוחד בקירוב הרב ה"מתנגד" שנתמנה זה עתה לרבה של אחת מקהילות חסידיו⁸².

הרבנות בנובוזיבקוב

אודות פועלו השוטף של הערוה"ש ברבנות נובוזיבקוב, לא הגיע לידינו מידע רב. כאמור לעיל, המכתב היחיד המוקדם לתקופת נובהרדוק שנדפס עד עתה, הוא זה ששלח בתרכ"ב לרבי דובעריש מייזלש, כשהוא עדיין בבוברויסק, ומתקופת נובוזיבקוב לא שרד כל מכתב. עם זאת, אנו יודעים שגם בשבתו בנובוזיבקוב הוא עסק בכתיבת תשובות לשואלים, כפי שהזכיר כמה פעמים בספרו 'אור לישירים' שנדפס בתרכ"ט: "והארכתי בזה במק"א [=במקום אחר] בתשובה..."⁸³, "ובתשובה אחת הארכנו..."⁸⁴.

ידוע לנו אודות אחד ממכריו בתקופה זו, ר' נחום מוכסן שמו, שכיליד עירו של הערוה"ש היה מקורב אליו עוד בתקופת בוברויסק, וכשהתמנה הלה לרב בנובוזיבקוב, הלך אחריו ר' נחום "והיה בביתו, חציו דיין וחציו מלמד"⁸⁵. אדם אחר שנפגש עם הערוה"ש בתקופת נובוזיבקוב, הוא רבי אברהם ב"ר מאיר אשכנזי, שהיה תחילה מו"צ בעיירה הדרומית אומן, ומאוחר יותר נעשה לרב העיירה סליב שבסביבות נובהרדוק. כך הזכיר הערוה"ש בשנת תרל"ח, בהסכמה שנתן לספרו: "...וידעתי בשם טוב עדן הי' בעיר אומאן, ורבים השיב מעון בתוכחת מוסר היוצאים מלב מלא יראת ה', ומשם הפיץ [את] מחברתו על התורה..."⁸⁶.

בחיי הצמח צדק (רבי ברוך הלוי אפשטיין עמ' 66 הערה 47); דבריו תמוהים, וכבר בשנת תש"ז נתפרסמו ההסכמות בשלמותן מתוך טופס מקורי, על ידי ר"ל מיימון עצמו, בספרו אנשים של צורה (עמ' קנ"ה-קנ"ח).

80 כפי שכותב ר"ל מיימון (לעיל, הערה 75).

81 ראו במאמרי הנזכר. ה"צמח צדק", שנפטר כשנה וחצי לאחר מכן, היה אמנם חולה באותן שנים, ומאז פטירתו אשתו הרבה להסתגר ומיעט לקבל אנשים ליחידות' (ראו: רח"מ הילמן, בית רבי, ברדיצ'ב תרס"ג, חלק ג' פרק ו') – אך לא היה מדובר בהימנעות מוחלטת מפגישות מבקרים, ויש אף טוענים ש"מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים [...] הטה אוזן קשבת לכל מבקשי עצתו" (לשון אז"ר, האסיף, וורשה תרמ"ט, עמ' 165, וראו התימוכין שמביא לכך רש"ד לוי, פרקים בתולדות חב"ד, ניו יורק תשס"ה, עמ' ע"ע-א).

82 ר"מ צינוביץ' מוסיף, כספקולציה, שה"צמח צדק" הוקיר את הערוה"ש גם בשל היותו תלמיד רבי איצ'לה מוולוז'ין, שהכיר היטב את ה"צמח צדק" ופעל לצידו בהזדמנויות שונות כדוגמת ועידת פטרבורג תר"ג (עץ חיים עמ' 400). אך בהקשר שכזה, עובדת לימודיו של הערוה"ש – כמו רבים אחרים בני דורו – אצל רבי איצ'לה, אינה אלא פרט ביוגרפי בעלמא.

83 אור לישירים, גיטין סימן צ"ו סוף אות ט'.

84 שם, גיטין סי' פ"ו. ראה גם שם, יבמות סימן י"ד סוף אות א': "וביארנו דבריו במק"א...", וכן קידושין סימן ל"ז, אות א': "והרבה הארכנו בזה במק"א בס"ד...".

85 כפי שמסר גיסו של הלה, ר"י ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 40.

86 הנ"ל, ברכת אברהם, וורשה תרמ"ד, פתח הספר. מעט מידע על המחבר, ראו אצל רב"צ אייזנשטדט, דור רבני וסופרי – ספר רביעי. ניו יורק תרס"ב. עמ' 4.

על פעילותו של הערוה"ש בתקופה זו בשדה הרבנות, ניתן ללמוד מדברים שכתב לימים בספרו הגדול 'ערוך השלחן', אודות מעשה בענייני כשרות שהתרחש "בהיותי יושב על כסא הוראה בעיר פלונית", כלומר בתקופת כהונתו בנובוזיבקוב:

"אברר לך איך שכל דברי רבותינו הקדושים הם כגחלי אש, מה שהתוודה לפני בלב נשבר בהיותי יושב על כסא הוראה בעיר פלונית, שאחד מהבע"ב [=מהבעלי בתים] החשובים דשם היה נוהג היתר בדבר [=חלב עכו"ם] בהיותו חוץ לביתו בעיר הגדולה במדינה, וישב תדיר בשם לעסקיו, והוא ועוד אורחים בשתותם חמים בבוקר בבוקר היו קונים חלב שמן שקורין סמאנ"ט אצל חנוני אינו יהודי שכנגד אכסניא שלהם.

ופעם אחת התחילו לחקור ביניהם, מאין לוקח החנוני הקטן זה כל כך חלב שמן? והלך הוא להחנוני ושאלו, וא"ל [=ואמר לו] החנוני: אני קונה באיטליז של בשר הרבה מוח של הבהמות, וממחה אותם עם הרבה חלב ומבשלם ביחד, וזה הוא השמנונית. אז נפלו כולם על פניהם על חטאם הגדול, שאכלו טרפות ובשר בחלב, והבעה"ב התודה לפני וצעק בקול, כמה גדולים דברי חכמים" ⁸⁷

לתקופה זו, ככל הנראה, יש לשייך גם את הדברים שיכתוב לימים הערוה"ש ב'ערוך השלחן' הלכות טריפות: "בזמנינו זה, שנתהוה גם בשוורים ובהמות נקב כזה, כמו שראיתי בעיני כשהייתי במדינת רייסין [...] ופה במדינת ליטא לא שמעתי שיהיו מצויים נקבים כאלה" ⁸⁸. כך גם באשר לדבריו בהלכות שמות אנשים בגיטין: "ליאמא – הלמ"ד בקמץ, ובמבטא הוא נדחק כמו יו"ד אחריו. ושמעתי שם זה בהיותי במדינת רייסין, ונעלם ממני לאיזה שם הוא הכינוי הזה" ⁸⁹.

ביטוי נוסף לפעילותו של הערוה"ש כרבה של עיירה דאז, אנו מוצאים בעיתונות היהודית של התקופה, כשפירסם בפעם אחת מודעה העוסקת בענייני עגונות ובקשת סיוע למציאת בעל שנעדר מביתו – כפי שעשו רבנים רבים באותו דור. עובדה מעניינת היא, שהאדם בו דובר במודעה זו לא היה איש נובוזיבקוב, אלא תושב עיירה סמוכה, סטרידוב – דבר העשוי להעיד על השפעה מסויימת של הערוה"ש ברמה האיזורית (אם כי ייתכן, כמובן, שאשתו של אותו אדם היא שהיתה ילידת נובוזיבקוב):

87 ערוך השלחן יו"ד סי' קט"ו סעיף ו'.

88 ערוך השלחן יו"ד סי' מ"ג סעיף י"ח. ראה גם שם, או"ח סי' קס"ח סעיף כ"ח. "רייסין" במובן זה, הריהי "מדינת רוסיא הקטנה" שבה היתה נובוזיבקוב, כפי שהזכיר הערוה"ש בסיום הקדמת אור לישירים, לעומת "מדינת רוסלאנד" שבה היתה עיר-מולדתו בוברויסק (ולהבדיל משימוש מאוחר יותר, ראה ערוך השלחן אה"ע סי' קכ"ט סעיף קכ"ט). ראה גם אור לישירים כתובות סי' ס"ג סוף אות א', שם הזכיר מנהג הרווח "בכל מדינת ליטא ורוסיא הלבנה ורוסיה הקטנה".

89 ערוך השלחן אה"ע, קונטרס שמות אנשים ונשים – שמות אנשים אות ל'. ראה גם שם, סי' קכ"ח סעיף כ"ד: "ובעירי הקודמת לזה, שנקראת בלשונינו זיבקאי ובלשונם נאווא זיבקאו, כותבין 'זיבקאי דמתקריא נאווא זיבקאו'..."

"אשה אחת צעקה אלי – שמה לאה בת אברהם אורמינער, שעזבה בעלה – שמו ראובן דוד בן מרדכי סאסאלין מעיר סטארידוב בפלך טשערניגאוו, ועקבותיו לא נודעו יותר משתי שנים. מלאכתו סנדלר, בשנים ערך כ"ב, קומתו בינונית, פניו גישטופעלט. לכן אני מבקש עבורה לקוראי המגיד להודיע בשערי המגיד עם חי הוא ואם לא אולי ימצא איש כזה, ומצוה רבה היא וגם הוא בן יחיד לאביו הזקן וסומא. נאום יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, מ"ץ דפה ק"ק נאוואזיבאוו"⁹⁰

כמה שנים מאוחר יותר אנו מוצאים את הערוה"ש משתתף בגיוס כספים שנערך בקרב יהודי רוסיה "עבור אחב"י בפרס ובבל"; בין רשימה ארוכה של עיירות שתושביהן נדבו כסף למטרה זו, שנתפרסמה בעיתונות, מופיעה גם העיירה נובוזיבקוב, ובראש רשימת התורמים בני העיירה מופיע: "הרב הגדול דפה, ר' יחיאל מיכל עפשטיין – 1 ר"כ [=רובל כסף]"⁹¹.

'אור לישרים'

פועלו העיקרי של הערוה"ש בתקופת שבתו בנובוזיבקוב, הוא כתיבתו ופרסומו של חיבורו הראשון, פירוש 'אור לישרים' על ספר הישר לרבנו תם, ממנו הדפיס בסוף שנת תרכ"ט בז'יטומיר את החלק הראשון על סדר נשים ומסכת נידה (עד סי' קס"ג בספר הישר, על פי דפוס וינה תקע"ז). קרוב לוודאי שעצם כתיבת ספר זה החלה בהיותו בנובוזיבקוב, ולא קודם לכן⁹²; ייתכן שקבלת משרת הרבנות היא שהעניקה עתה לערוה"ש את הפנאי והרווחה הדרושים על מנת להוציא מלאכה רבה זאת אל הפועל.

יותר ממה שנדפס בתרכ"ט כתב הערוה"ש; כפי הנראה הוא הספיק לחבר את פירושו על רוב או כל ספר הישר, ובמקום אחד הוא מעיד שהנדפס "הוא רק חלק שישית מהספר" השלם⁹³. אך מצבו הכלכלי בשעת ההדפסה לא איפשר לו להוציא את החיבור בשלמותו, כדבריו בסוף ההקדמה: "והחילותיו להעלות על מכבש הדפוס קמא קמא דמטי לידי, כפי מכסת כספי אשר באמתחתי"⁹⁴. הוא אמנם ישב בנובוזיבקוב חמש שנים נוספות, במהלכן תכנן להוציא חלק נוסף של 'אור לישרים', אך הדבר לא עלה בידו מפני סיבה צדדית – סגירת בית

90 המגיד ט' ניסן תרכ"ח (ליק, שנה 12 גל' 14) עמ' 111.

91 המגיד ר"ח אייר תרל"ב (שנה 16 גליון 18), בהוספה.

92 ראו: רי"ל מיימון, שרי המאה חלק ו' עמ' 102. ראו גם שם, עמ' 106, על כך שהספר "נכתב ונחתם ונדפס" בתרכ"ט – הכוונה כנראה שהסתיימה כתיבתו בשנה זו. ההסכמה האחרונה בספר, זו של הנצי"ב, ניתנה בתמוז תרכ"ט.

93 ראו ההקדשה משנת תרל"ח שנדפסה בשנות דור ודור, ירושלים תש"ס, עמ' ס"ו, ושוב בריש ספר כתבי הערוך השלחן (וראו גם מקור ברוך עמ' 1674). בתו של הערוה"ש, בריינה וולברנסקי, כתבה בשנת תרצ"א שנמצא אצלה (בנובהרדוק) בכתב-יד "חלק שני ספר אור לישרים על ספר הישר לר"ת ז"ל" (גב שער ערוך השלחן מהדורת ווילנא תרצ"א), וכנראה אבד בשואה. בספרו הגדול 'ערוך השלחן', מזכיר הערוה"ש את 'אור לישרים' כחמש עשרה פעמים, ובהן גם אזכור סימנים שאינם בחלק הנדפס (ראו ערוך השלחן אה"ע סי' י"ז סעיף ר"ג, ועוד).

94 את הקשיים הכלכליים כגורם לאי-הדפסת 'אור לישרים' בשלמותו, הזכיר גם רי"ל מיימון (שרי המאה חלק ו' עמ' 103).

הדפוס בז'יטומיר. כך יכתוב מאוחר יותר, בהיותו כבר בנובהרדוק: "והנה לא זכיתי שיצא עדיין לאור עולם רק אפס קצהו, שהוצאתיו זה כבר בהיותי עדיין בשוקי בראי⁹⁵, וגם זה לא נדפס יפה מהשיבוש – ואז מפני שנעלו שערי הדפוס בזיטאמיר נתעכב עד כה..."⁹⁶.

את הממון שהיה דרוש להדפסת החלק הראשון בתרכ"ט, גייס הערוה"ש בין השאר בעזרת חסידי האיזור, תושבי עיירתו נובוזיבקוב וסביבתה: "ואזכיר לטובה המיוחדים מהגליל ומאנשי עירי, אשר היו לי לסיוע להוצאת הספר הקדוש הלזה [...] וכל המסייעים לדבר מצוה רבה כזו יתברכו מאלקי". אכן, לשם הצלחת הדפסתו והפצתו של הספר פנה הערוה"ש לקבל את תמיכתם של אדמו"רי חסידות צ'רנוביל, שכזכור קבוצה מחסידיהם ישבה בנובוזיבקוב. הסכמותיהם של שני האדמו"רים – אב ובנו, רבי אהרן ורבי מנחם נחום מצ'רנוביל – נדפסו בהבלטה בראש הספר. בהסכמותיהם מבקשים האדמו"רים מאנשיהם לסייע להוצאת הספר:

"כבוד אנשי שלומי בכל מקומותיהם [...] הן ד' חפץ למען צדקו יגדיל תורה וכו', על כן נתן בלב הרב וכו' ר' יחיאל מיכל הלוי שי' להעלות על מכבש הדפוס את ספר הישר [...] ולבאר כל חמירא בביאורו 'אור לישרים', ושבחוהו רבנן את ביאורו הנ"ל, וכאשר אתו בכתובים מהם [...] ובכן יתמכו נא אותו בכדי שיהי עליהו לתרופה לגמור הדפסת ספר הק' הנ"ל בשלמות. כן מצוה גדולה לקנות ספר הקדוש הנ"ל במחיר אשר יציג הרב שי'..."

בנוסף לכך קיבל הערוה"ש הסכמות מאת ארבעה מגאוני ליטא: רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, מהרי"ל דיסקין שהיה אז בשקלוב⁹⁷, דוד-אשתו רבי מאיר ברלין ממוהילוב – וגיסו הנצי"ב מוולוז'ין. את ההסכמות הללו, או לפחות חלק מהן, קיבל הערוה"ש עוד בטרם פנה לאדמו"ר רבי אהרן מצ'רנוביל – שהרי הלה מזכיר אותן בדבריו ("ושבחוהו רבנן [...] כאשר אתו בכתובים מהם") – אך בכל זאת הוא בחר כאמור להדפיס בראש את הסכמות האדמו"רים דווקא, על פני עמוד שלם ומרווח, ואילו הסכמותיהם של גאוני ליטא נדפסו בצפיפות רק בעמוד הבא. בחירה זאת נעשתה מן הסתם בשל היות הערוה"ש עתה רב בקהילה בעלת אופי חסידי, ובשל התועלת שהדבר עשוי להניב להפצת הספר בנובוזיבקוב וסביבתה ולגיוס אמצעים להמשך ההדפסה – אך לימים היא הסבה נזק לספר, כדלהלן:

95 מקומות נידחים (ב"ב ל' ע"א, "בשוקי בראי הוא", ורשב"ם שם: "בארץ מרחקים הייתי...").
 96 ראו ההקדשה שצוינה לעיל בהערה 93. ר"מ בר-אילן מביא שמועה לפיה הסיבה שהספר "הוא כעת יקר המציאות ויודעים עליו מעט מאד", היא ש"גרמה לכך העובדה שבבית הדפוס שבו היה הספר, נערך חיפוש מטעם הממשלה בשל איזה חשד, וכמנהג הימים ההם ברוסיה החרימו כל מה שמצאו שם כדי להרבות בבדיקה, ובינתיים הלך הכל לאיבוד" (מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 277). אמינותו של סיפור זה טעונה אישוש, לאור תיאורו הנ"ל של הערוה"ש (והעובדה שעדיין היה ביכולתו בתרל"ח לשלוח לידידו עותק מהספר) – אלא אם נניח ששניהם מדברים על צדדיו השונים של אותו אירוע.
 97 ר"מ בר-אילן מציין, באורח אגבי, ש"כבר בהיותו רב בנובוזיבקוב ביקר זקני אצל רבי יהושע לייב..." (מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 277). אין בידינו מידע נוסף אודות הקשר ביניהם.

כל ששת ההסכמות נדפסו בדף בפני עצמו, מייד לאחר שער הספר, כשבשוליהן אזהרה מאת הגאון המחבר שלא להדפיס את ספרו בלי רשות⁹⁸. עובדה ביבליוגרפית היא שבחלק מן הטפסים המקוריים של 'אור לישרים', חסר דף הסכמות זה בשלמותו. הרקע לכך, כפי שמוסר ר"מ בר-אילן – וי"ל מיימון מספר ששמע זאת מפי הערוה"ש עצמו – היא שכשעבר הערוה"ש לנובהרדוק נמצאו בעיירה זו קנאים שלא ראו בעין יפה את הקדמת הסכמותיהם של אדמו"רי צ'רנוביל לאלו של גאוני ליטא, ולפיכך פלשו הללו שלא ברשות וקרעו את ההסכמות מכל העותקים שנשארו ברשות הערוה"ש⁹⁹.

כמה היבטים מיוחדים את החיבור 'אור לישרים'. ראשית, בדומה לגיסו הנצי"ב שכמה שנים קודם לכן (תרכ"א) פרסם את פירושו 'העמק שאלה' על ספר ה'שאלות דרב אחאי', בחר גם הערוה"ש לא בסוגה הנפוצה בין מרבית רבני העיירות, של הערות וחידושים על הש"ס, פירושים על השו"ע או תשובות בהלכה – אלא בספרו של אחד מגדולי הקדמונים, לבארו באופן שיטתי ומקיף, ואגב כך לשקע בו את חידושיו בתורה.

נוסף על כך, ובשונה מ'העמק שאלה', ביאורו של הערוה"ש עוסק גם במלאכת ההגהה. מצבו הגרוע של 'ספר הישר' כפי שנדפס במהדורת וינה תקע"ז, עליה התבסס הערוה"ש, אילץ אותו לעסוק הרבה בהגהת הדברים ותיקון הנוסח: "לבד יוקר מציאותו אופל השיבושים כיסהו, חרולי הטעות חיפהו, עד כי תתן אותו אל יודע ספר לאמר 'קרא בו' ואמר 'לא אוכל' כי ספר חתום הוא" (מתוך ההקדמה). רוב-ככל ההגהות, בהן הוא מתקן את הלשון ומסיים "כצ"ל" (ולפעמים תלה דברים בתלמיד טועה), הריהן מסברא, ולמעשה אינן 'הגהות' ממש המציעות נוסח וגירסה חדשה תחת זו המשובשת (דוגמת הגהות הגר"א), אלא הריהן ביאור המפרש את הדברים על ידי השלמת החסרונות המורגשים מתוכם, כחלק מבירור מקחו של רבנו תם¹⁰⁰. מלאכה זו כמובן אינה מסוגלת לבוא במקום בירור הנוסח המקורי בעזרת כתבי יד ועדי נוסח וכו' – דבר שכמעט לא היה באפשרות להיעשות באותו דור – ועל כן כבר העירו המעירים שמלאכת ההגהה של הערוה"ש ב'אור לישרים' לא עלתה היטב. אלא שכאמור,

98 "באתי להזהיר לכל המדפיסים הן במדינתנו הן חו"ל שלא ידפסו את הספר הישר עם ביאורי אור לישרים אפילו עם ההגאות [=כך!] לבד או מקצן מהן בלתי רשות או ב"כ עד עולם וארור מסיג גבול רעהו כפי דת וחה"ק מלבד שגם מחוקי הממשלה יר"ה ג"כ ביכולת המחבר לאסור איסור כידוע. דברי המפרש בעהמ"ח אור לישרים".

99 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 277; שרי המאה חלק ו' עמ' 103, 105-106 (וכן: מדי חודש בחדשו כרך ה' עמ' 159). רי"ל מיימון כותב שיחד עם דף ההסכמות נתלשה גם ההקדמה; אף שזו נמצאת בדף נפרד, ייתכן שהתולשים בלהיטותם לא דקדקו ותלשו גם אותה. ראייה לכך, שבחלק מעותקי הספר מופיע גם שער פנימי לספר, ואילו בחלק מהעותקים הוא אכן חסר.

100 לעיתים נגע הערוה"ש בשיבושים כלליים יותר שנפלו בספר, כמו למשל הסימן המופיע אחרי סי' ק"ב, הממוספר בטעות שוב כסי' ק"ב, והערוה"ש מעיר: "טעות הדפוס, אך לא רציתי לשנות, לבלתי השתנות כל סימני הספר". ובמקום אחר הוא מעיר שסימן מסויים נדפס שוב בהמשך הספר אך מקומו מצד עניינו הוא במיקום הנוכחי. ועל כן הוא מפרשו הכא ולא התם.

עיקרו של הספר אינו הצעת הנוסח ובירור הגירסא המקומית, אלא בירור הסוגיה בכללה, ובזאת נשארו רוב דבריו קיימים ועומדים.

מאפיין ייחודי נוסף של 'אור לישירים' הוא סגנון הרצאת הדברים, בשפה קולחת של בית המדרש המכילה לעיתים פנינים ומליצות שאינן שכיחות בחיבוריו המאוחרים יותר. הרי כמה דוגמאות: "דע אתה המעיין היקר, בדברי רבינו מתורץ קושיות [...] ויושמו המעקשים למישור, ולא אוכל להאריך כעת בזה והמבין יבין, ואולי יזכני ה' לבאר במקום אחר"¹⁰¹; "ואגב ראיתי להזכיר מה שהמנהג בכל מדינת ליטא ורוסיה הלבנה ורוסיה הקטנה, דח"ו כשמתה אשתו בלי ז"ק בתוך שלש שנים לנישואין, חוזרת הנדוניה להנותנים. וזה לא נזכר בשום מקום, ואולי הוא מתקנת מדינה זה איזה מאות שנים, אבל בשום מקום לא מצאתי זאת שהיתה תקנת הקדמונים [...] וה' יאיר עינינו בתורתו, ובלע המות לנצח ויסור ה' דמעה מעל כ"פ וישמחנו בק"ג ובכ"י תובכ"א"¹⁰²; "סוף דבר לדעתי כיוונתי האמת בס"ד בדברי הראשונים ולא פליגי [...] כפי שדקדקנו עשינו שלום בין כולם לדינא, וד' יאיר עיני במאור תורתו אמן"¹⁰³; "ותמיהני על הגאונים שחשדו למאור עינינו זך השכל הכהן הגדול [=הש"ך] שלא שם עינו..."¹⁰⁴; "ונתתי תודה לד' שכיוונתי לדעת האדם הגדול בענקים, הרמב"ן ז"ל..."¹⁰⁵.

בכמה פעמים מאריך הערוה"ש לכתוב שנכנס לעובי הקורה כדי להסיר קושיה מדבריו הקדושים של הגר"א: "לא זכיתי להבין דבריו הקדושים [...] ונראה דדעת הגר"א ז"ל [...] ודעת רבינו הגר"א לאו מילתא זוטרתי היא, לזה נכנסתי בפירצה דחוקה, לומר שגם הגר"א ז"ל יודה עתה בזה"¹⁰⁶. בכמה מקומות מוזכרים גם ספרי אחרונים שאינם מופיעים כמעט בספרו הגדול 'ערוך השלחן', ובפעם אחת אף הזכיר את ספרו של בעל ההפלאה, 'פנים יפות' עה"ת"¹⁰⁷.

לפי החכמה

חלק מהערותיו של הערוה"ש על ספר הישר הינן הגהות ופירושים קצרים בסוגיה המקומית, וחלקן בירורים ארוכים של העניין, המסתעפים פעמים רבות לבירור הכרעת השו"ע והאחרונים; ככלל, ביאורו מרבה לבוא לשורת הכרעת ההלכה, וכמו שסיים במקום אחד "ולא עת האסוף פה אבל כן עיקר להלכה"¹⁰⁸. הוא מקדיש נפח רב לביאור ויישוב שיטות הראשונים, ולתירוץ מחלוקותיהם, אך אינו נוטה לפלפל בעניינים שאין להם נפק"מ: "ורבינו יחיד הוא בדבר זה, ע"כ אין רצוני להאריך בזה"¹⁰⁹. ניתן לומר שכבר בספר זה באה לידי ביטוי המגמה שתאפיין

101 אור לישירים כתובות סוף סי' נ"ח (עמ' 31).

102 שם סי' ס"ג סוף אות א' (עמ' 34).

103 יבמות סי' כ"ג סוף אות א'.

104 גיטין סוף סי' פ"ז.

105 יבמות סי' ב' סוף אות ו'.

106 שם סי' י"ח סוף אות ט"ו.

107 נזיר, סי' קט"ז אות א'.

108 כתובות סוף סי' ס"ח.

109 יבמות סי' כ"ג אות ב'. ואמנם ראו דבריו שם, כתובות סי' ס"ג אות א': "ומאשר שחובה עליו לתרץ דברי רבינו, לכן נכנסתי ונדחקתי לפני ממציתי לתרץ כל ההשגות". ובדומה לזה שם, גיטין סי' צ"ד,

לימים את ספרו הגדול 'ערוך השלחן', והיא להכווין את כל הלימוד לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, תוך התרחקות מפלפולים בעלמא. גם תוכן הדברים מזכיר לעיתים את דרכי ההסבר והביאור שב'ערוך השלחן', ולדוגמא: "ועתה קיימו וקבלו עליהם כל ישראל מסוף העולם ועד סופו חומרא זו [דר' זירא], וכאלו ב"ק יצא דהלכה כבנות ישראל"¹¹⁰; "והנלע"ד דבכל מה שאמרו חכמים מפורש דלא צריך אין לו לאדם להחמיר ע"ע, דזה מקרי נגד דברי חז"ל ולכן מיקרי הדיוט, אבל לבד זה אע"ג דלפי הדין לא צריך לנהוג בחומרא זו או שחז"ל אמרו פטור, אם מחמיר ע"ע קדוש יאמר לו"¹¹¹.

ג': הנצי"ב

הנצי"ב – גיסו וחתנו של הערוה"ש

עם סיומה של תקופת נובוויבקוב, התהדקו קשריו של הערוה"ש פעם נוספת עם הנצי"ב מוולוז'ין, כשהלה נעשה גם לחתנו: נשא לאשה את בתו – ובת אחותו שלו – בתיה-מרים (מירל)¹¹². אשתו הראשונה של הנצי"ב, ריינא-בתיה בת רבי איצ'לה מוולוז'ין, נפטרה ככל הנראה בסביבות שנת תרל"ג-תרל"ד, לאחר למעלה מארבעים שנות נישואין¹¹³; בני משפחתו ומקורביו של הנצי"ב ביקשו לסייע בזיווג-השני, וכך נשא לאשה את בתו של גיסו הערוה"ש¹¹⁴.

כאמור לעיל, מפגשם הראשון של השניים התרחש בוולוז'ין, כשהערוה"ש למד בישיבה עת כיהן בה הנצי"ב כר"מ צעיר, ובזמן כלשהו הסמוך לסיום לימודי הערוה"ש בישיבה

עיון ארוך בשיטות הראשונים ובתו"כ כתב: "והנה אף שבחיבורי זה אין לי עסק בדברי הרמב"ם ז"ל, אמנם מפני שרבינו יחיד בדבר זה נגד כל הראשונים ואין לו חבר רק הרמב"ם [...] אבאר בס"ד דבריו". ושם, נדרים סי' קל"ח אות ג', הוא אף מקדיש את הגליון לעיסוק בעניין אחד של אגדה.

110 נידה סוף סי' קמ"ה. כלשון זו ראו בערוך השלחן או"ח סי' ל"ד סעיף ג': "ואף המניחים תפילין דר"ת מברכין רק על תפילין דרש"י ורמב"ם ומתפללים בהם, כאלו בת קול יצא דכן הלכה". ושם סי' שמ"ה סעיף י"ח: "שהעירובין נתפשטו ברוב ערי ישראל הרבה מאות בשנים מקודם ורק על סמך היתר זה, וכאלו בת קול יצא הלכה כשיטה זו". וע"ע שם סי' קי"ז סעיף ד' וסי' קכ"ח סעיף ס"ד, וי"ד סי' רע"ה סעיף י"ג.

111 גיטין סי' פ"ה אות ב'. והשוו לדבריו בערוך השלחן או"ח סי' ל"ב סעיף י"ז ושם סי' תרל"ט סעיף כ'.
112 שנקראה כך על שם סבתה, חותנתו של הערוה"ש ואמו של הנצי"ב, בתיה מרים אשת ר' יעקב ברלין (מקור ברוך עמ' 942).

113 הנצי"ב, שנולד בתקע"ז, התחתן מעט לאחר בר המצווה (ר"מ בר-אילן, רבן של ישראל, ניו יורק תש"ג, עמ' 15), ובנו-בכורו רבי חיים נולד בשבט תקצ"ב, בהיות אביו בן חמש-עשרה (ראו שו"ת נשמת חיים, ירושלים תשס"ח, חלק או"ח, "שער האוצר" עמ' ח'). טרם עלה בידי למצוא כל תיעוד מוסמך למועד פטירתה של ריינא-בתיה, אך לאור הסיפורים והתיאורים הרבים שכתב ר"ב עפשטיין אודותיה (מקור ברוך עמ' 1949-1977) ניתן לשער שהלה על כל פנים הספיק לראותה בין החיים בבואו לוולוז'ין בתרל"ג (ראה בפרט עמ' 1964-1965).

114 על שתי הגירסאות אודות פרטי השידוך, ראו: רי"ל מיימון, למען ציון לא אחשה עמ' 110, ושרי המאה חלק ו' עמ' 118-119; ר"מ בר-אילן, רבן של ישראל עמ' 126-127; והשוו גם מקור ברוך עמ' 1980. ואכמ"ל.

התחתן הוא עם אחותו של הנצי"ב. מאז ואילך נעשו השניים לידידים קרובים, כשהקשר ביניהם מתבצע הן על ידי קשרי מכתבים, והן על ידי ביקורים של האחד במקומו של השני, ולעיתים אף נסיעות משותפות בהקשרים שונים.

כך למשל אנו מוצאים את הנצי"ב מבקר בבוכרויסק באביב תרכ"ב¹¹⁵; לא נודע לנו מה היתה סיבת נסיעתו לשם, אך סביר להניח שהיא כללה ביקור אצל גיסו הערוה"ש, שישב עדיין בעיירה זו. מן הצד השני, ישנן בידינו עדויות רבות לביקורים שערך הערוה"ש בביתו של הנצי"ב בוולוז'ין¹¹⁶; בנו שלו, ר' ברוך עפשטיין, התגורר אצל דודו הנצי"ב בעת לימודיו בישיבת וולוז'ין, למן תרל"ג ואילך¹¹⁷.

רבים מביקוריו של הערוה"ש בוולוז'ין, היו קשורים לעסקי הישיבה וניהולה; מידע חשוב על כך נמסר על-ידי נכדו, ר' מאיר בר-אילן, שבאותם ימים גדל בוולוז'ין אצל אביו הנצי"ב. הוא מספר שבשנים האחרונות לפני סגירת הישיבה, היה הערוה"ש בא לוולוז'ין לעיתים קרובות "כשהיה צורך להימלך בעניין. בהיותו בוולוז'ין היו מכבדים אותו באמירת שיעור"¹¹⁸. באיזה עניינים, למשל, היה צורך להימלך? ר"מ בר-אילן מספר שכששלטונות רוסיה ניסו לכפות הֶכְנָסֶת מורה ללימודי רוסית לישיבת וולוז'ין (בסביבות תרמ"ז), התעוררה מחלוקת בקרב

¹¹⁵ עובדה שצויינה בהסכמה שנתן אז לספרו של רבי חיים בנדר, אור החיים, ווילנה תרכ"ז.

¹¹⁶ ראו לדוגמא: רבי משה צבי נריה, שיחות הראי"ה, עמ' ק"ג-ק"ד (שנת תרמ"ה). וכן: מוולוז'ין עד ירושלים חלק א' עמ' 152; שרי המאה חלק ה' עמ' 171; וההערות שלהלן.

¹¹⁷ ראו: מקור ברוך עמ' 1678 ואילך. מועד סיום לימודיו בוולוז'ין הינו שאלה שטרם טופלה כראוי. א"ז תרשיש משער שמשך הלימודים היה חמש שנים, עד תרל"ח – זאת על סמך השערה נוספת, סבירה אמנם, שזו היתה שנת חתונתו עם בת רבי אלעזר משה הורוויץ אב"ד פינסק (רבי ברוך הלוי אפשטיין עמ' 91. ההשערה האחרונה מבוססת על הספר ר"ב עפשטיין את חותנו – שנפטר בתר"ן – שם כתב שזכה להכירו "כשתים עשרה שנה"; הנ"ל, נחל דמעה, וורשה תר"ן, עמ' 9). אולם במאמר שפרסם ר"ב עפשטיין בשנת תרמ"א אודות ישיבת וולוז'ין, הוא כותב "זה בערך עשר שנים מאז יצאתי ממנה!" (המליץ ב' אדר א' תרמ"א [שנה 17 גליון 3], עמ' 53). הקביעה "בערך עשר שנים" נאמרה באופן בלתי-דייקני בעליל, כי בשנת תרל"א הוא טרם הגיע לוולוז'ין; אך בכל אופן, קשה להניח שהיה כותב זאת אילו עזב את וולוז'ין שלוש שנים בלבד לפני כן. במאמר נוסף, מחורף תרל"ז, הוא חותם "ברוך הלוי עפשטיין מנאוהרדאק" (המגיד ה' כסלו תרל"ז [שנה 13 גליון 15], הוספה עמ' 2), ובמקום אחר הוא מספר שחזרתו הראשונה לבית-הוריו היתה בניסן תרל"ה (מקור ברוך עמ' 1704, שם עמ' 1737). ייתכן מאד אפוא ששהותו הרצופה בוולוז'ין הסתיימה כבר בתרל"ה, ועד נישואיו בסביבות תרל"ח הוא שהה בה רק לפרקים, אף כי תדירים (כך גם יש להבין את אמירתו במקום אחר – "רוב שנות שחרותי ובחרותי עשיתי בישיבה בוולוז'ין": מקור ברוך, מבוא עמ' 3). לאחר נישואיו התמעטו ביקוריו אצל דודו בוולוז'ין, אך עדיין התקיימו מדי פעם, כפי שהוא מציין באותו מאמר מתרמ"א: "כי עוד היום הנני סמוך ונראה להישיבה [...] בוואלאזין הנני כיום לרגל מצבי הפרטי, ויודע ורואה אני את בנינה ותלמידיה יותר מפעמים בכל יום" (המליץ, שם).

¹¹⁸ מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 279. בדומה לכך תיאר בתרמ"ח אחד מתלמידי הישיבה: "...הרב הגאון ר' יחיאל מיכל הראב"ד מנאוהרדאק, כשהיה בזה והגיד השיעור (כי כך המנהג בזה, כשאורח הגון בא לעיר יכבדו אותו בהגדת השיעור)..." (מ"י ברדיצ'בסקי, פרקי וולוז'ין תרמ"ח, חולון תשמ"ד, עמ' 67, עיי"ש).

הנהגת הישיבה בשאלת זהותו של מורה שכזה, בבחינת הרע במיעוטו: בכיר הר"מים, רבי חיים סולובייצ'יק מבריסק, סבר שרצוי שיהיה זה מורה נכרי, שכן מורה יהודי – שיהיה נוטה ל'משכילים', מטבע הדברים – עלול להשפיע לרעה על תלמידי הישיבה. העמדה שכנגד יוצגה על ידי גיסו של ראש הישיבה, הלא הוא הערוה"ש: "ומן הצד השני סבי, הרב מנובהרדוק, שבימים הקשים ההם היה בא לעיתים קרובות לוולוז'ין, והרבה להתעניין בעניינים הפנימיים של הישיבה. והוא החזיק בדעה שיש צורך למנות מורה יהודי, ואף הוא מצא סעד במה שנאמר 'אף על פי שחטא [ישראל הוא]'..."¹¹⁹.

ר"מ בר-אילן מוסר גם שבנסיעות שערך הנצי"ב באותן שנים לפטרבורג, מרכז השלטון הרוסי, היה הערוה"ש מצטרף אליו לעיתים, במקום רבי חיים סולובייצ'יק¹²⁰ (שנשאר כנראה לנהל את סדרי הישיבה). אכן, בכל הנוגע לשתדלנות אצל פקידי השלטון, היה הערוה"ש בעל יתרון מובהק, כפי שמספר נכדו במקום אחר: "מעלה יתירה היתה לו לזקני זה, שרבנים מעטים מאד היו מצויינים בה אז: הוא ידע לדבר ולכתוב רוסית, ונחשב לאחד הרבנים 'הידענים' בהוויות העולם"¹²¹. קיימת אף עדות מפי כתבו של הנצי"ב, אודות נסיעה לפטרבורג שערך הערוה"ש לבדו בשליחות הישיבה: במכתב משבט תרמ"ח למלומד אברהם אליהו הרכבי, מוסר הנצי"ב בין השאר ש"גיסי הגאב"ד דק' נאוהרדאק נ"י כעת שמה בפ"ב [=בפטרבורג], בית אחיו הגביר מ' בינוש עפשטיין נ"י, וממנו ידע מע"כ נ"י את כל, ויהי דבר מעל'תו] בעצה לאור לרגלו"¹²²; המילים 'את כל' פירושו – צרכי הישיבה, ש"השעה נחוצה מאד לשמור משמרתה" ויש צורך לסייע לה בשתדלנות "בקריית מלך רב הקיר"ה" – המשימה בה עסק גיסו הערוה"ש.

דוגמא נוספת לנסיעה משותפת של שני הגיסים, בהקשר שלא נתפרש, נמסרה באופן אגבי על ידי רבי אברהם אליהו קפלן, במכתב מאדר א' תרמ"א בו סיפר שנמצא עמו במינסק גם הנצי"ב, ו"גם הרב מנובהרדוק, חותנו, היה יחד עמו. יתכן שיהיה כאן בשבת. ביליתי אצלו כראוי..."¹²³.

מאוחר יותר, בשנת חייו האחרונה של הנצי"ב, בה ישב בעיר וורשה עקב מחלתו ולאחר סגירת הישיבה בוולוז'ין, אנו מוצאים תיעוד אודות שבוע שלם בו שהה לצידו הערוה"ש, שהגיע לוורשה לרגל הדפסת כרך נוסף של 'ערוך השלחן'. במהלך שבוע זה, באמצע חורף תרנ"ג, הצטרף הלה פעמיים להסכמות שניתנו על ידי גיסו הנצי"ב: ההסכמה הראשונה, מכ"ז שבט תרנ"ג – "נקטינא בשפולי גלימי דמר גיסי וח' [=חתני] גאון ישראל מוולאזין, ולא נצרכה

119 שם עמ' 165. בסופו של דבר, הוא מוסיף, ניצחה דעת רבי חיים סולובייצ'יק. השוו גם: רבן של ישראל, עמ' 134-137.

120 שם עמ' 126.

121 ולפיכך שימש לימים כאחד מראשי נציגיהם של היהודים במחוז נובהרדוק, במגעים עם מפקד המשטרה המחוזית ושאר אנשי המינהל (מוולוז'ין עד ירושלים, עמ' 277-278).

122 שנות דור ודור חלק א', עמ' קצ"ה. נדפס שנית באגרות הנצי"ב מוולאזין עמ' ק"ל.

123 כתבי העילוי מראקוב. ירושלים תשכ"ג. הקדמה עמ' ד'.

אלא להעדפה...¹²⁴; ההסכמה השניה, מג' אדר תרנ"ג – "נקטינא בשיפולי גלימא דמר גיסי גאון ישראל שליט"א, ודבריי אך למותר...¹²⁵. גם בהסכמות נוספות שכתב הערוה"ש, לספרים שכבר זכו בהסכמת הנצי"ב, הוזכרה עובדה זו על ידו בהבלטה: "וכבר הסכים על המחברת הלזו ראש גולת אריאל, מר גיסי גאון ישראל אב"ד ור"מ דק"ק וולאזין יע"א...¹²⁶", "וכבר הסכימו על חבורו זה גדולי ווילנא ומר גיסי הגאון המפורסם דוואלאזין...¹²⁷".

אזכורים בספרי השניים

בכתבי הערוה"ש, מוזכר גיסו הנצי"ב קרוב לעשר פעמים, הן בהפניות לדברים שנדפסו בספריו והן באזכורים למכתבים שהחליפו ביניהם. כך, לדוגמא, אנו למדים שבמחצית השניה של שנות התר"כ התכתב הערוה"ש עם גיסו אודות סוגיות שונות בספרו ההולך-ונכתב, 'אור לישירים': "וגיסי הגאון מוואלאזין כתב לי, דדעתו...¹²⁸", "וגיסי הגאון מוואלאזין, בעה"מ ספר הע"ש [=העמק שאלה] על השאלות, כתב לי בשלחי פירושי זה אליו, שלדעתו [...] עכ"ל לשון גיסי הגאון נ"י, והמעייין יבחר"¹²⁹. "וראיתי לגיסי הגאון מוואלאזין בספרו על השאלות (פרשה בהר סי' קט"ו) הביא בשם חתנו הרב...¹³⁰. אף בספרו הגדול של הערוה"ש, 'ערוך השלחן', נזכר הנצי"ב כמה פעמים – ולמעשה מדובר בדמות הכמעט-יחידה מבני דורו של המחבר המוזכרת בספר זה: "גם גיסי הגאון בספרו על השאלות פ' ויקרא הלך בכעין דרך זה, ע"ש...¹³¹", "גיסי הגאון בביאורו על השאלות נדחק הרבה לחלק...¹³²".

כפי שניכר מן הציטוטים הללו, רוב-ככל המובאות מדברי הנצי"ב בכתבי גיסו לקוחות מספרו הראשון, 'העמק שאלה', אך במקום אחד מביא הערוה"ש גם דברים שנכתבו בפירושו של הנצי"ב לתורה, 'העמק דבר': הוא מזכיר ראייה לכך שהגירושין שבתורה אמורים גם במקום שהאשה מתגרשת מרצונה, "שהרי דרשינן: 'ושלחה, מלמד שהיא עושה שליח' [קידושין מ"א ע"א], ופשיטא שלא תעשה שליח כשאינה חפיצה בהגירושין (גיסי הג' בעה"מ העמק

124 הסכמה לספרו של ר' שמעון משה חאנס, רב פעלים (מתורת רבי אברהם בן הגר"א), וורשה תרנ"ד.

125 הסכמה לספרו של האדר"ת, אחרית השנים, נדפס בעילום שם, וורשה תרנ"ג.

126 הסכמה לספרו של רבי מרדכי רבינוביץ, שלום מרדכי, ווילנא תרנ"א.

127 הסכמה לספרו של רבי יהושע חיים הלוי עפשטיין, חידושי רי"ח חלק א', ווילנא תר"ן.

128 אור לישירים נזיר סי' סוף סי' ק"כ.

129 שם, יבמות סוף אות ט"ז (ושם ציטוט קצר ממכתב הנצי"ב).

130 שם, קידושין סוף סי' כ"ז.

131 ערוך השלחן יו"ד סי' ס"ט סעיף ל"ח. הדמות הנוספת היחידה מבני דורו שהוזכרה בשמה על ידי הערוה"ש בספרו, הוא מחותנו רבי אלעזר משה הורוויץ מפנינסק, הנזכר ב'ערוך השלחן' הלכות גיטין: "וכן אמר לי מחו' הגאון רא"מ הלוי הורוויץ אב"ד דפנינסק, שגם הוא והגאון ר' מרדכי [זקהיים] ז"ל שהיה לפניו אין נוהגין כן..." (ערוך השלחן אה"ע, סדר הגט – סדר הגט מדינים ההכרחיים; וכן שם, סי' קכ"ב סעיף ט"ו). מלבדם לא מצאתי שייתייחס הערוה"ש בכל רחבי ספרו לשום אדם נוסף בן דורו – מלבד רבי ישראל מאיר הכהן מראדין, שספרו הגדול 'משנה ברורה' נזכר ב'ערוך השלחן' עשרות פעמים (והארכתי בזה במקו"א עמ').

132 שם, יו"ד סי' קי"ג סעיף ל"ה.

שאלה)¹³³ – והדברים מופיעים לפנינו ב'העמק דבר' לפרשת כי תצא: "ושלחה' [... מזה למדנו דיש גירושין מחמת שהיא רוצה בכך, שחוששת לעיגון או ליבום וחליצה וכדומה, ע"ז כתיב 'ושלחה', היינו לנפשה ורצונה"¹³⁴.

במקום אחר מזכיר הערוה"ש גם את ספר השאלות-ותשובות של גיסו, 'משיב דבר', שנדפס לאחר פטירתו, בוורשה תרנ"ד: "...כאשר כבר צווחו גדולי הדור על זה [=היתר המכירה], כמבואר בתשובות גיסי הגאון הצדיק מוואלאזין, בחבורו משיב דבר בקונטרס השמיטה, ע"ש..."¹³⁵.

אף הנצי"ב הזכיר את הערוה"ש בכמה מקומות בספריו. כך בפירושו לספרי: "וגיסי הגאון מוהר"י מיכל הלוי שי' נתן טעם יפה..."¹³⁶. וכן בפירושו לתורה: "והנה בכל השבטים כתיב 'בני' לבד מיהודה ובנימין. ואמר גיסי הה"ג מ' יחיאל מיכל הלוי נ"י, וכך העלה בני הה"ג מ' חיים נ"י, משום דעיקר תועלת הנשיאים..."¹³⁷.

הנצי"ב נפטר כידוע בכ"ח אב תרנ"ג. שמונה ימים בלבד לפני כן, בכ' לחודש, הזכיר אותו הערוה"ש, בפעם האחרונה בחייו של גיסו, במכתב-תשובה אודות סכסוך שפרץ בקהילת לונדון: "לגיסי יח' הגה"ג מוואלאזין הייתי כותב, אך בעוונותי הוא חולה גדול, ד' ירחם. האדרעס שלו על שמו לווארשא רחוב מוראנאווסקי נומער 29..."¹³⁸. לאחר פטירתו, אנו מוצאים את הערוה"ש מזכירו פעם נוספת, בברכת המתים, באחת מן הדרשות שהעלה על הכתב: "וכמו

133 שם, אה"ע סי' קמ"ה סעיף א'.

134 ספר דברים עם פירוש העמק דבר, ווילנה תר"מ, דברים כ"ד א'. לאזכור נוסף של 'העמק דבר', ראו להלן.

135 ערוך השלחן העתיד, זרעים חלק א', הלכות שמיטה סי' ט"ו סעיף י'.

136 פירוש עמק הנצי"ב לספרי, ירושלים תש"ך, חלק ב' עמ' ל"ד (פרשת שלח פסקה ד', "עושה משה לבניו אחד מכ"ד"). ישנה תשובה בה דן הנצי"ב בדברי "הגאון מנאוהרדאק [... בתשובה כת"י" (שו"ת משיב דבר ח"ב סי' מ'), אך אין הוא מזכיר שמדובר בגיסו, ואכן כוונתו היא לרבי יצחק אלחנן ספקטור, שכינה בנובהרדוק בשנים תרי"א-תרכ"ד (והשווה שו"ת עין יצחק, ווילנא תרמ"ט, יורה דעה סימן כ'). הזיהוי שלתשובה זו מתייחס הנצי"ב כבר נעשה על ידי רבי משה פרלמוטר, חמדת הנפש, וורשה תרנ"ז, סימן כ"ט). ראו גם שו"ת משיב דבר ח"א סי' י"ב, תשובת הנצי"ב לאחינו וגיסו ר' ברוך, בנו של הערוה"ש.

137 העמק דבר, במדבר ל"ד י"ט (דף קמ"ו ע"א). אגב אזכור רבי חיים ברלין בן הנצי"ב, נציין לאחד ממכתביו: "ודודי הגנ"י [=הגאון נרו יאיר] בס' ערוך השלחן סעיף ע"ב, הביא סמך לזה..." (שו"ת נשמת חיים, חלק יורה דעה סי' נ"ב. ראו עוד שם, אורח חיים סי' כ"ט, מכתב לר' ברוך בן הערוה"ש, ושם סימן קצ"ב, מכתב מר' ברוך מכ"א סיוון תרס"ג, שסופו עוסק בחתונת אחיו-מאב של הר"ח ברלין, ר' מאיר [לימים: בר-אילן], ושם סימן פ"ט, מכתב רבי חיים ברלין מחורף תר"ס, המזכיר שנסע לחגוג את חג נשואי אחי, בן אבי הגאון זצללה"ה למאהליב רייסין" – כוונתו ליעקב ברלין, בנה הבכור של בתיה-מירל). ראו גם מכתב הערוה"ש לרבי חיים ברלין משנת תרמ"ד, כתבי הערוך השלחן סימו נ"ו. במכתב אחר פירט רבי חיים ברלין את צאצאי סבו, ובניהם: "וחתנו של זקני מו"ה יעקב ז"ל, הרב הגאון המפורסם לש"ט מו"ה יחיאל מיכל הלוי עפשטיין נ"ו האב"ד בנאוהרדאק יע"א, בן הנגיד מוה' אהרן עפשטיין מבאברויסק..." (תולדות אנשי שם, נספח עמ' 11).

138 נדפס שנית בספר כתבי הערוך השלחן סימן ע"ח.

שפירש גיסי הגאון הצדיק מוולאזין זצ"ל, 'וישכון ישראל בטח בדד עין יעקב' – כלומר, אימתי שוכן ישראל בטח, כשהוא בדד [העמק דבר, דברים ל"ג כ"ח]...¹³⁹.

ד': המעבר לנובהרדוק

בקיץ תרל"ד, במקביל לנישואי בתו עם הנצי"ב מוולוז'ין, עקר הערוה"ש ממקומו פעם נוספת – ואחרונה – ועבר לעיירה נוֹבֶהֶרְדוֹק¹⁴⁰ שבדרום-ליטא, על גבול מחוזות מינסק-והורודנא (גרודנה), כ-190 ק"מ מצפון-מערב לעיר מולדתו בוברויסק.

תאריך בואו המדויק של הערוה"ש לנובהרדוק, היה א' תמוז תרל"ד, והוא אז כבן ארבעים וחמש שנים¹⁴¹; בעיירה זו כיהן כרב ואב"ד לאורך שלושים וארבע שנים, עד פטירתו בשנת תרס"ח בגיל שבעים ותשע. בסמוך לבואו פורסמה בעיתונות היהודית הידיעה הבאה:

"נאוואהרדאק. ברוך הבא בשם ה'. ביום ג' ר"ח תמוז בא לעירנו הרב הגאון, הבקי בכל חדרי תורה להלכה ולמעשה, חכם לבב ואמיץ כח במלחמתה, מוכתר במעלות השכליות ובמעלות המדות והנמוסיות, נאה דורש ונאה מקיים, ה"ה מוה"ר יחיאל מיכל הלוי ממשפחת עפשטיין, הנודע בבאוריו היקרים 'אור לישרים' על ס' הישר לרבינו תם, כי הוא נקרא לעדתנו להיות לרב ומורה צדק, ונפשנו שמחה לראות את האדם הגדול אשר הוכיח ה' לנו.

הוד והדר עטרוהו, וכל העם יצאו למגרש העיר לקראתו, ובזרועות השלום חבקוהו, ובש"ק [=ובשבת קודש] דרש באגדה ופלפול נפלא להלל מאד. יאריך ה' ימים ושנותיו בנעימים, ועדתנו תכון מעלה מעלה, והוא ינהלנו על מי מנוחות לפי רוח הזמן הדורש הצלחת ישראל, להיות כל אחד נאמן לה', למלכו ולארצו, ויהי נועם ה' עלינו. היום יום ה' לסדר זאת חקת התורה תרל"ד לפ"ק"¹⁴²

ר"מ בר-אילן כותב, כעובדה, שהערוה"ש התמנה תחילה להיות רב בעיירה הקטנה לופץ', הנמצאת כ-25 ק"מ מצפון-מזרח לנובהרדוק, אך כששמעו על כך פרנסי נובהרדוק, שבאותה שנה עזב אותם רבי ברוך מרדכי ליבשיץ שעבר לשדליץ, מיהרו ו"חטפו" את הערוה"ש

¹³⁹ דרשות קול בן לוי, דרשה א' (עמ' 3).

¹⁴⁰ כך הוא אופן הכתיבה וההגייה המקובל כיום (ברוסית: נובוֹהֶרְדוֹק. כלשון הערוה"ש, ערוך השלחן אה"ע סי' קכ"ח סעיף כ"ב: "עירי, נאנוהרדק בלשונינו, והאומות קורין לה נאנואגורדאק"), אך בעבר רווחו צורות כתיבה וקריאה רבות ושונות של שם העיירה, באידיש ובעברית (וכך גם כיום בשפות הסלאביות). הצורה הנפוצה להגיית שם העיירה בימי הערוה"ש, היתה: נִבְהֶרְדוֹק. פירושו של שם זה: חצר חדשה, עיר חדשה.

¹⁴¹ מקור ברוך עמ' 1644, והידיעה שלהלן. ר"מ בר-אילן כותב בטעות שסבו התמנה לרבנות נובהרדוק בעודו "צעיר לימים, בן שלושים וכמה" (מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 277) – וכבר העיר על כך ר"נ וקסמן (שנה בשנה תש"מ, עמ' 424 הערה 5).

¹⁴² הלבנון ח' אב תרל"ד (מיינץ, שנה 10 גל' 48) עמ' 383. ידיעה זוהי נתפרסמה גם בהמגיד כ"ט אב תרל"ד (וליה, שנה 18 גל' 32) עמ' 285.

ומינוהו לרבה של עיירתם¹⁴³. אותה "חטיפה", לפי סיפור זה, אין פירושה לקיחת הרב בעל כרחו, אלא שכנועו להחליף את מקום כהונתו: כפי שמוסיף ר"מ בר-אילן, "שהביאו לו כתב רבנות מנאוהארדוק". אלא השימוש במושג "חטיפה" מלמד שהיוזמה למעבר באה מכיוון פרנסי נובהרדוק, שהפעילו כנראה לחץ מסויים ומאמצי שכנוע. כך או כך, המסגרת ההיסטורית הכללית מעניקה תמיכה לסיפור זה, לאור העובדה שרבנות לוביץ' אכן התפנתה באמצע תרל"ד, עם פטירת רב המקום, רבי צבי נחום רבינוביץ'¹⁴⁴.

סיפור ה"חטיפה", כך או כך, יכול לשמש עבורנו כמצע לבירור סיבות מעברו של הערוה"ש מנובוזיבוק אל נובהרדוק. על בסיס תיאורו של ר"מ בר-אילן, נוסף לימים חידוד מאוחר הגורס שבני הזמן התברחו על מעברו של הערוה"ש מנובוזיבוק ללוביץ', באומרים שהרי זה כ"החלפת נעל בסנדל" – על משקל המילה הרוסית ל"סנדל": **לאפצ'י**¹⁴⁵. המחשבה שמאחורי חידוד הזה,

143 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 277; הוא אינו מציין מקור לכך, וכנראה מדובר בשמועה משפחתית. בעקבותיו הלכו רי"ל מיימון, שרי המאה חלק ו' עמ' 108 (לסיפור נוסף על חטיפת רב על ידי פרנסי נובהרדוק – רבי יצחק אלחנן ספקטור – ראו שם עמ' 69-70; על כך מספר גם מרדכי זאב רייזין, מספר חיי: זכרונות ורשימות אוטוביוגרפיים, ניו יורק תשי"ז, עמ' 22 – אף כי מבחינה כרונולוגית ייתכן שהספיק לשאוב זאת מ'שרי המאה'), וכן ר"מ צינוביץ', "רבני קהלת לוביץ'" עמ' 90 (ושם מופיעה שגיאה גסה, שאביו של הערוה"ש נפטר – כביכול – לפני התמנותו מנובוזיבוק). פרט מעניין, בהקשר זה, הוא שגם האב"ד האחרון מנובהרדוק, רבי מאיר אבוביץ', כיהן לפני כן בעיירה לוביץ' (ראו: ר"מ צינוביץ', שם עמ' 95-97; יהושע יפה, "אחרוני הרבנים", פנקס נאווארעדאק, ת"א תשכ"ג, עמ' 129).

144 כרוניקה מפורטת של רבני לוביץ' סודרה על ידי ר"מ צינוביץ' ("רבני קהלת לוביץ'", לוביץ' ודלטיץ' – ספר זכרון, חיפה תשל"א, עמ' 86-91), והועתקה משם לפנקס הקהילות – פולין, כרך ח', ירושלים תשס"ו, עמ' 377. לפי ר"מ צינוביץ', בשנות הת"ר כיהן בעיירה רבי אהרן דוד בקשט עד לפטירתו בחורף תרכ"ז (על פי ידיעה בהלבנון י"ט אייר תרכ"ז, ירושלים, שנה ד' גליון י', עמ' 155. יש להעיר שבהקדמת הרא"ד בקשט לספרו פעולת אדם, שנדפס לאחר פטירתו בוויילנא תרמ"ג, מופיע הן בנוטריקון והן בפירוש התאריך: תרל"א! שמעתי ליישב שפענוח התאריך נעשה על ידי המו"ל, והלה טעה והכליל בנוטריקון גם את האות וא"ו של "ואדברם בשלום" – ולמעשה יש להשמיטה ולפענח: תרכ"ה. הדבר עדיין תמוה, היות שהמו"ל היה חתנו של המחבר וידע כמובן מתי נפטר. מכל מקום, אישוש לכך שנפטר בשנות התרכ"כ, מופיע אצל ה"נ מגיד, עיר ווילנא עמ' 291 (בהערה). אחריו, בסביבות תרכ"ח, נתמנה כנראה רבי שמואל זיברטנסקי בעל 'עולת שמואל', שכעבור זמן קצר עבר לוויילנא. בשלב כלשהו לאחר מכן, לדברי ר"מ צינוביץ', נתמנה רב בשם ר' צבי נחום טיקטין, שעבר בתרל"ח לקלצק. אם נשלב בכך את סיפור התמנות הערוה"ש בתרל"ד, הרי שלאורך חמש שנים ויותר עמדה העיירה ללא רב! אך למעשה, נפלה בדבריו של ר"מ צינוביץ' שגיאה מהותית: בנו של אותו רבי צבי נחום, כפי שהוא מציין, היה רבי משה חיים רבינוביץ' מברונזוויל – והנה, ידידו של הלה, רב"צ אייזנשטדט (דורות האחרונים ספר ראשון [נ'-ת'], ניו יורק תרע"ה, טור 319) מציין שאביו רבי צבי נחום רבינוביץ' אב"ד לוביץ' נפטר בתאריך כ"א טבת תרל"ד! ר"מ צינוביץ' עצמו, במקום אחר ("רבני קלצק", פנקס קלצק, תל אביב תש"ך, עמ' 26) מספר על ר' "צבי הירש טיקטין" – הירש ולא נחום. מדובר אפוא בשני אישים שונים לחלוטין: האחד רבי צבי נחום רבינוביץ' שנפטר בתרל"ד, והשני רבי צבי הירש טיקטין שניהן אחריו עד תרל"ח (ונפטר בתרמ"א. יש להוסיף שכהונתו לפני לוביץ' היתה בעיירה צ'יזוב שבפולין – ראו בשו"ת פני הארי החי, וורשה תרס"ב, סי' ח').

145 ר"נ וקסמו. שנה בשנה תש"מ עמ' 424.

היא שלכאורה אין היגיון במעבר מן העיירה הראשונה לשניה: לובץ' היתה ממוקמת אמנם באזור מרכזי יותר לעומת נובוזיבקוב, אך גם היתה קטנה ממנה פי כמה, כך שבכל אופן לא היה במעבר שכזה כל עלייה בדרגת הרב המכהן. מבחינה זו, הסיפור הגורס שהערה"ש עקר תחילה ללובץ', אכן מעורר שאלות. מכל מקום, היות שלבסוף הגיע הערה"ש לנובהרדוק, אנו רשאים לשער שברקע לכך אכן היו החזרה למיקום מרכזי ולעיירה חשובה יותר. כאן הוא אפוא המקום המתאים להשערתו של ר"מ בר-אילן (שהושמעה במקורה לגבי בוברויסק), שכיוון שהעיירה הקודמת "לא היתה מפורסמת בליטא כמקום תורה, ועם זה עיר מובהקה של חסידים, קשה היה כפי הנראה להגיע משם לידי רבנות גדולה בליטא"¹⁴⁶. נובהרדוק, לעומת זאת, אכן נתנה הזדמנות ל"רבנות גדולה" שכזו.

הערות

¹⁴⁶ מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 276. מזווית המבט של פרנסי נובהרדוק, נבחר כנראה הערה"ש לכהונתו בעקבות ספרו 'אור לישירים' וקשריו עם עמיתיו בין גדולי רוסיה ופולין, ושמא גם לאור היותו קרוב-משפחתו של הנצי"ב, ראש הישיבה המפורסם של וולוז'ין. ר"מ בר-אילן עצמו, מציין שהסיבה היתה "שנודע דבר גדולתו בתורה" כשהגיע לאיזור (שם עמ' 277).